

Filozofia wojny Antona Kiersnowskiego

Anton Kiersnowski's Philosophy of War

Abstract

This paper presents Anton Kiersnowski's concept of war, as set out in his 1939 work *Philosophy of War*. In this text, war is analysed as a phenomenon with moral and spiritual dimensions. Kiersnowski emphasises the ethical and religious dimensions of armed conflict, rejecting both pacifism and the theory of total war. He criticises Clausewitz and Lenin as architects of destructive ideologies. He portrays war as an inevitable yet pathological event that must be understood within the context of a Christian conception of justice. The paper calls for the revival of a spiritual Russian military doctrine rooted in pre-revolutionary traditions. The paper examines various historical conflicts, including Polish-Russian relations, through the lens of just war theory, asserting that only wars waged in defense of spiritual values and national-religious unity can be regarded as truly legitimate.

SŁOWA KLUCZOWE: Anton Kiersnowski, filozofia wojny, emigracja rosyjska, monarchizm; wojna sprawiedliwa, doktryna wojskowa

KEYWORDS: Anton Kiersnowski, philosophy of war, russian emigration, monarchism, just war, military doctrine

DARIUSZ SZPOPER – profesor nauk prawnych, Uniwersytet Pomorski w Słupsku, ORCID – 0000-0002-8593-282, e-mail: dariusz.szpopier@upsl.edu.pl

Legenda rosyjskiej porewolucyjnej białej emigracji – „czarny baron”, generał Piotr Nikołajewicz Wrangel (1878–1928), zarazem również ostatni głównodowodzący Siłami Zbrojnymi Południa Rosji (*Woorużionnyje siły Juga Rossiji*)^[1], z umiarkowanym sukcesem realizujący operację ewakuacji części podporządkowanych sobie oddziałów oraz ludności cywilnej z Krymu późną jesienią 1920 roku, opisując drobiazgowo jej przebieg, nakreślił na kartach swoich wspomnień przejmujący obraz pożegnania z ojczyzną przez tysiące uciekających przed terrorem bolszewickim, i zmierzających przez basen Morza Czarnego do pierwszego przystanku na rozpoczynającym się właśnie w ich życiu emigracyjnym szlaku – do Konstantynopola, jeszcze wówczas ciągle pozostającego w chylącym się ku upadkowi Imperium Osmańskim^[2].

Piotr Wrangel relacjonował:

O godzinie 10 rano 1 (14) listopada z dowodzącym flotą, z kutra dokonaliśmy inspekcji statków będących w trakcie załadowywania się. Prawie dobiegało ono końca. Na przystani pozostawało kilkaset osób, oczekujących na swoją kolej. Gdy kuter mijał zagęszczone ludźmi okręty i przystań, towarzyszyły

¹ Anton Denikin, „Oczerki russkoj smuty”, [w:] Anton Denikin, *Put’ russkowo oficera* (Moskwa: ZAO „Izdatielstwo «Wagrius»”, 2002), 631–633; Anton Denikin, *Biała Armia*, tłum. Filip Obara (Warszawa: DeReggio, 2024), 392–393; Aleksander Iwanowicz Kozłow, *Anton Iwanowicz Denikin (czełowiek, połkowodiec, polityk, ucziornyj)* (Moskwa: OOO «Izdatielstwo “Sobranije”»), 2004, 416; Swietłana Nikołajewna Uturgauri, *Biehyje russkije na Bosforie 1919–1929* (Moskwa: Institut Wostokowiedienija RAN; OOO «Izdatielstwo MBA», 2013), 39; generał-lejtnant Anton Denikin (1872–1947), przekazał naczelne dowództwo nad Siłami Zbrojnymi Południa Rosji baronowi generałowi-majorowi Piotrowi Wranglowi, wskazanemu do pełnienia tej funkcji przez obradującą w Sewastopolu w dniu 22 marca (3 kwietnia) 1920 roku Radę Wojenną (*Wojennyj Sowiet*), na czele z generałem-lejtnantem Władimirem Michajłowiczem Dragomirowem (1867–1928), rozkazem numer: 2899 z dnia 23 marca (4 kwietnia) 1920 roku, zaś generał Piotr Wrangel niezwłocznie wydał swój pierwszy rozkaz o przyjęściu tej godności (numer rozkazu: 2900); patrz też: Dariusz Wierchoś, *Generał Piotr Wrangel Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji* (Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2008), 94–96.

² Stanford Jay Show, Eul Kural Show, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. II, 1808–1975. tłum. Bartłomiej Świetlik (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2012), 560; Carolina Finkel, *Istoriija Osmanskoj impierii. Widienije Osmana*, tłum. Konstantin Aleksiejew, Jurij Jabłokow (Moskwa: Izdatielstwo ACT; ASTREL, 2012, 747; Imperium Osmańskie zakończyło *de iure* byt po 640 latach istnienia na mocy decyzji Wielkiego Zgromadzenia Narodowego 3 marca 1924 roku, zaś nieco wcześniej, 23 października 1923 roku powstała Republika Turecka z jej pierwszym prezydentem Mustafą Kemalem (Atatürk).

temu niemiłkające okrzyki „ura”. Machano chusteczkami, czapkami [...] Z bólem biło serce i palące uczucie współczucia, czułości i miłości ku wszystkim tym bliskim mojemu sercu ludziom napełniało duszę. Zostały zdjęte ostatnie posterunki, w paradnym szyku na placu ustawili się podchorążowie [...] Powitałem ich, dziękując za opromienioną sławą służbę [...] „Pozostawiona przez cały świat na pastwę losu, wykrwawiona armia, walcząca nie tylko za naszą rosyjską sprawę, ale także za sprawę całego świata, pozostawia ziemię ojczystą. Idziemy w obce kraje, jednak nie jak żebrak z wyciągniętą ręką, ale z wysoko uniesioną głową, w poczuciu wypełnionego do końca obowiązku. Mamy moralne prawo żądać pomocy od tych, za których wspólną sprawę ponieśliśmy tak wiele ofiar, od tych którzy swoją wolnością i wręcz życiem pozostają zobowiązani tym ofiarom [...]”. Wydałem podchorążym rozkaz wejścia na pokład i skierowałem się do kutra [...]. Posterunki zaokrętowały się. O godzinie 14:40 mój kuter odbił od przystani i skierował się ku krążownikowi „Generał Korniłow”, na którym podniesiono mój proporzec. Z przepelnionych okrętów niesły się okrzyki „ura”. „Generał Korniłow” podniósł kotwicę. Statki, jeden za drugim, wychodziły w morze. Wszystko to, co tylko mogło utrzymać się na wodzie, odbiło od brzegu Krymu [...]. Okręty wypłynęły w morze (na 126 statkach wywieziono 145 693 osoby, nie licząc załóg. Z wyjątkiem zatopionego w trakcie sztormu niszczyciela „Żiwój”, wszystkie statki szczęśliwie dotarły do Carogradu). Ogromny ciężar spadł mi z duszy. Bezwolnie, na kilka chwil, myśli oderwały się od goryczy terazniejszości, nieznanej przyszłości. Pan Bóg pomógł wypełnić zobowiązanie. Niech błogosławi On naszą drogę w nieznane... Wydałem rozkaz płynąć do Konstantynopola³.

³ Piotr Wrangel, *Oczerki russkoj-japonskoj wojny. 1894 g, Zapiski nojabr' 1916 g. – nojabr' 1920 g. Połnoje izdanije w odnom tomie* (Moskwa: «Izdatelstwo ALFA-KNIGA», 2020), 773-776; patrz też podobne informacje: Janina Sałajczykowa, *Prozaicy pierwszej fali emigracji rosyjskiej 1920–1940* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003), 13; Antony Beevor, *Rosja. Rewolucja i wojna domowa 1917–1921*, tłum. Wojciech Czadowski (Kraków: Znak, 2023), 575, który podkreśla, że narracja wspomnieniowa Piotra Wrangla tworzy nie do końca prawdziwe wrażenie, iż ewakuowano z Krymu wówczas „[...] wszystkich, którzy postanowili wyemigrować”. Tymczasem według naczelnego dowództwa Armii Czerwonej, dla znacznej liczby chętnych oraz dla części białych formacji zabezpieczających ewakuację po prostu nie starczyło miejsca na okrętach opuszczających wówczas porty Krymu. Według szacunków na półwyspie pozostało: 52 687 żołnierzy, 2009 oficerów armii dowodzonej przez generała Piotra Wrangla oraz około 15 tysięcy rannych; por. też. Geоргий Влади́мирович Ни́мирович-Данче́нко, *W Krymu pri Wrangle. Fakty i itogi* (Berlin: Tipografija R. [udolf] Oldenbourg, Berlin-München, 1922), 99, który

Nie można wykluczyć, iż wśród tej olbrzymiej liczby emigrantów chroniących przede wszystkim własne życie przed krwawą zemstą bolszewików^[4], znajdował się kilkunastoletni przysły autor *Filozofii wojny*, ówczesny *bakłażka* – taką nazwą określano w szeregach wojsk białych „syna pułku” – Anton Antonowicz Kiersnowskij III, walczący wówczas od co najmniej kilkunastu miesięcy, przeciwko czerwonym w jednym z oddziałów Armii Ochotniczej (*Dobrowolczeskaja armija*)^[5].

wskazuje winnych nieewakuowania z Sewastopola i Kercza przysłych ofiar czerwonych. To jego zdaniem wojskowe dowództwa Francji i Wielkiej Brytanii, które nie przysłały wystarczającej liczby okrętów do ewakuacji. Brakującą liczbę określa na 5-6 parowców; Grigorij Rakowskij, *Koniec Biełych. Ot Dniepra do Bosfora (Wyroozdienie, agonija i likwidacja)* (Praga: Izdatielstwo „Wolia Rossiji”, 1921), 192-195, który również informuje o raczej chaotycznej ewakuacji z Teodozji, Kercza oraz Jałty i pozostawienia tam znacznej, choć bliżej nieokreślonej liczby żołnierzy i ludności cywilnej wydanej na pastwę czerwonych; także: Jakow Aleksandrowicz Słaszczo-w-Krymskij, *Biełyj Krym. Memuary i dokumenty* (Moskwa: Nauka, 1990), 130-131, relacjonuje, iż w Jałcie oraz Teodozji panowały podczas ewakuacji chaos i panika, jak też obwinia o ten stan generała Piotra Wrangla. Pisał: „Ewakuacja dokonywała się w koszarnej sytuacji braku ładu i paniki. Pierwszym przykładem tego był Wrangel, przeprowadzając się ze swojego domu do hotelu «Kista», zlokalizowanego przy Przystani Grafskiej, ażeby móc szybko zaokrętować się na okręt, co też od razu uczynił, zaczynając rejsy po portach jakoby dokonując przeglądu trwającej ewakuacji. Jakiegokolwiek przeglądu z pokładu statku oczywiście przeprowadzić nie mógł, ale za to był w pełni bezpieczny, a do tego wyłącznie dążył”.

⁴ Uturgauri, *Biełyje russkije na Bosfore 1919-1929*, 49 informuje, że po zajęciu Krymu przez czerwonych, rozpoczęły się represje wymierzone w pozostałych z różnych przyczyn na półwyspie przedstawicieli korpusu oficerskiego armii generała Piotra Wrangla, żołnierzy oraz kozaków, a także ich ostrze kierowane było wobec prawosławnego duchowieństwa i osób ze stanu szlacheckiego. Dokonywano egzekucji nie tylko poprzez rozstrzelanie, ale także masowo topiąc ofiary w Morzu Czarnym, obciążając je przed wrzuceniem w otchłań – ten sposób śmierci wybierano jako najbardziej ekonomiczny, ponieważ nie wiązał się ze zużywaniem amunicji. Przyjmuje się, że w okresie od listopada 1920 roku do kwietnia 1921 roku bolszewicy zamordowali na Krymie od 117 000 do 170 000 osób.

⁵ Maksim Michajłowicz Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj myśli”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Filozofija wojny* (Moskwa: Izdatielstwo Moskovskoj Patriarchii, 2010), 8; Władimir Giennadijewicz Chandorin, *Istorija biełowo dżiżenija w Rossiji. Uciebnoje posobije* (Moskwa: Izdatielstwo Prawosławnowo Swiato-Tichonowskowo gumanitarnowo uniwersiteta, 2022), 115 podaje, iż powstała w styczniu 1918 roku Armia Ochotnicza była nie tylko pierwszą sformowaną białą armią, ale także cechowała ją olbrzymia zdolność bojowa i gotowość do walki. Inicjatorami jej stworzenia byli generałowie: Michaił Wasiljewicz Aleksiejew (1867-1918) oraz Ławr Georgijewicz Kornilow (1870-1918); który objął wojskowe dowództwo nad Armią Ochotniczą. Generał Aleksiejew, najbardziej znany oraz obdarzony największym autorytetem dowódca rosyjski z okresu I wojny

Zachowało się o nim stosunkowo niewiele informacji biograficznych, część z nich przede wszystkim dotycząca dzieciństwa, oparta została na wspomnieniach jego młodszej siostry Eufrozyny Kiersnowskiej (1907–1994), zatytułowanych *Skolko stoit cziełowiek* (*Jaka jest wartość człowieka*), stanowiących wręcz niewiarygodne i zarazem porażające w swojej treści memuary, poświęcone zmaganiom jednostki z niszczącymi mechanizmami sowieckiej totalitarnej organizacji państwowej^[6].

Anton Antonowicz Kiersnowskij III urodził się z dużym prawdopodobieństwem 23 czerwca (6 lipca 1905 roku) w Odessie^[7]. Według relacji siostry rodzina Kiersnowskich miała posiadać korzenie polskie, pochodzić z Wołynia, legitymować się arystokratycznym rodowodem, oraz używać jeszcze w połowie XIX stulecia tytułu hrabiowskiego^[8]. Tej informacji nie można jednak traktować jako w pełni wiarygodnej. W polskich herbarzach ich autorzy zaznaczają, iż ród Kiersnowskich *vel* Kiersznowskich, a nawet Kierznowskich pieczętował się herbem Pobóg bądź też Jastrzębcem z odmianą, wywodził się z Kierznowa (Kiersnowa) na Podlasiu, a z czasem część jego członków przeniosła się na Litwę. Ci ostatni używali właśnie nazwiska w wersji Kiersnowski bądź też Kiersznowski^[9]. Z kolei

światowej otrzymał godność „najwyższego zwierzchnika” (*wierchowny rukowoditel*), a ponadto powierzono mu prowadzenie spraw politycznych, jak też finansowych oraz podlegały mu służby kwatermistrzowskie. Po śmierci generała Ławra Kornułowa, zabitego w eksplozji pocisku artyleryjskiego w dniu 31 marca (13 kwietnia) 1918 roku w Jekaterinodarze (współcześnie: Krasnodar) dowództwo przejął po nim generał Anton Denikin; por. Michaił Kazbekowicz Baschanow, *Generał Ławr Kornułow* (London: Skiff PPress, 2000), 550; [Afrikan Piotrowicz Bogajewskij], *Wspominanie generała A.P. Bogajewskowo 1918 god. «Liedianoj pochod»* (New York: Izdanie «Muzieja Bielowo Dwiżenija» Sojuza Pierwopochodnikow, 1963), 129–133.

⁶ Jefrosinija Kiersnowskaja, *Skolko stoit cziełowiek* (Moskwa: OOO «Izdatiel'skaja Gruppa „Azbukattikus”»; Izdatielstwo Kolibri, 2025), 798.

⁷ Kiersnowskaja, *Skolko stoit cziełowiek*, 15, 35–37, 39; odmiennie patrz: *Ob awtorie etoj knigi i jewo trudach. Ot izdatielstwa w Anton Antonowicz Kiersnowskij: Filosofija wojny. Istorija russkoj armii* (Moskwa: OOO «Izdatielstwo Eksmo», 2023), 5, w którym to tekście podano, iż mogłoby to być 1907 rok oraz, że przyszedł na świat w majątku rodzinnym Cepiłowo, położonym obok miasta Soroki (obecnie: Soroca w Mołdawii) w Besarabii, natomiast Odessę jako miejsce urodzenia Antona Kiersnowskiego III i także 1905 rok wskazuje też: Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 7.

⁸ Kiersnowskaja, *Skolko stoit cziełowiek*, 35.

⁹ Adam Boniecki, *Herbarz Polski*, cz. I., *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich* (Warszawa; Kraków: Gebethner i Wolf, 1907), 53–55, podaje, że herb Jastrzębiec Kiersnowskich był z „[...] tą odmianą, że kładą nad podkowę trąbkę myśliwską, a w szczycie hełmu trzy pióra strusie;” patrz też: Seweryn Uruski, Adam Amilkar Kosiński; Aleksander Włodarski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*,

Jan Ciechanowicz, twórca jednego z najnowszych herbarzy zatytułowanego *Rody rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego* opisując Kiersnowskich zaznacza, że przez stulecia rozsiedlili się oni także na: Białorusi, Żmudzi, Ukrainie, jak też: Łotwie oraz w: Rosji i Mołdawii, przy okazji wskazując, że do najważniejszych godności w tej rodzinie, ale raczej na szczeblu wyłącznie powiatowym, doszli jej przedstawiciele w Nowogródczyźnie. Dodaje także, iż część tego rodu poddana wpływom rusyfikacyjnym stała się „[...] gorącymi patriotami tego państwa”^[10].

Według narracji Eufrozyny Kiersnowskiej ich przodek miał przybyć z Wołynia (Ukraina) do Besarabii, położonej między dolnymi biegami rzek Dniestru i Prutu, jeszcze przed 1861 rokiem^[11]. Dodawała też, że na obsza-

t. VI (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1909), 326 zaznaczają, że nazwisko Kiersnowski zostało przyjęte na stałe w drugiej połowie XVIII wieku; Jan Ciechanowicz, *Rody szlacheckie Imperium Rosyjskiego pochodzące z Polski. Herbarz polsko-rosyjski*, t. I, A-K (Warszawa: Biblioteka Stowarzyszenia Dom Polski SARMACJA, 2008), 521, 527.

¹⁰ Jan Ciechanowski, *Rody Rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. III, E-K (Rzeszów: FOSZE, 2001), 281-286; natomiast: Grzegorz Błaszczyk, *Herbarz szlachty żmudzkiej*, t. III (Warszawa: Wydawnictwo Dilz, 2015), 102 informuje, iż nazwisko Kiersnowski to może być także zesławizowana (spolonizowana) wersja nazwiska Kirsnsys, które w języku pruskim i jaćwieskim oznaczało: „ciemny”; „czarny”.

¹¹ Kiersnowskaja, *Skolko stoit cziełowiek*, 35, Vasile Stati, *Istoriia Mołdowy* (Kiszyniow: PRO MOLDOVA, 2003), 232-230; Juliusz Demel, *Historia Rumunii* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986), 236; Keith Hitchins, *Rumania 1866-1947* (Oxford: Clarendon Press, 1994), 4; Ludwik Bazylow, *Dzieje Rosji 1801-1917* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977), 37; Besarabia (nazwa o pochodzeniu tureckim, określała niegdyś terytorium południowej Mołdawii zajęte przez Tatarów) włączona została w granice Imperium Rosyjskiego na podstawie pokoju zawartego dnia 16 (28) maja 1812 roku w Bukareszcie z Turcją i na mocy wydanych w 1813 roku *Zasad tymczasowego zarządu Besarabią (Prawiła Wrieminowo Prawlenija Biessarabii)*, uległa utrwaleniu oraz rozciągnięciu na całe terytorium pomiędzy Dniestrem a Prutem. W 1818 roku władze rosyjskie utworzyły Obwód Besarabski, zarządzany przez Radę Najwyższą składającą się z członków pochodzących tak z wyboru jak i z nominacji. Radą kierował gubernator. Językami oficjalnymi Rady Najwyższej były: mołdawski i rosyjski. Stopniowo jej kompetencje były ograniczone poprzez zwiększenie liczby osób pochodzących z nominacji w składzie tejże Rady oraz przez wprowadzenie w 1820 roku instytucją weta gubernatora wobec wszystkich aktów Rady poza wyrokami sądowymi. Funkcje sędownicze Rada Najwyższa sprawowała do 1825 roku, a w trzy lata później z polecenia cesarza Mikołaja I uległa likwidacji. Besarabia została w pełni objęta rosyjskim porządkiem prawnym. Od 1826 roku system zarządu Besarabią był regulowany odrębnymi przepisami (*Uczerieżdzenija po uprawleniju Bessarabskoj Oblastiju*). W 1842 roku język mołdawski stracił status drugiego języka oficjalnego w Besarabii. W 1873 roku Obwód Besarabski został przekształcony w gubernię besarabską.

rze tych dzikich stepów przez całe wieki nie osiadła na stałe jakakolwiek nacja, a były one raczej terytorium permanentnych przemarszy tureckich i tatarskich ord, jak też polem potyczek tak dla Polaków, jak i Węgrów oraz Ukraińców. Pisała: „Nie było tam szlachty rodowej, tak jak nie było tam niewolnictwa”. Dodawała też, że właśnie było przyczyną dla której

[...] szlachcic o liberalnych poglądach, właściciel ziemski z Wołynia, hrabia Kiersnowski, według ówczesnych pojęć buntownik, powróciwszy ze swojego rodzaju honorowego zesłania w Turkiestanie, darował wolność swoim włościom, pozostającym w zależności poddańczej, nie czekając na reformę 1861 roku likwidującą w Rosji niewolnictwo.

Uzupełniając ten wywód Eufrozyna Kiersnowska stwierdzała, iż jego działania szły dużo dalej, albowiem:

[...] nadał on swoim chłopom ziemię – z trzech tysięcy dziesięcin rozdał im dwie; pozostały tyśiąc na Wołyniu sprzedał i zakupił w Besarabii [...] 800 dziesięcin w miejscu małej wioseczki Chustynka, której mieszkańcy w całości zostali wymordowani przez Turków. Tam wybudował dom [...] ^[12].

Zanim jednak to się wydarzyło, ów Anton Antonowicz Kiersnowski, którego rodzice zmarli jeszcze na Wołyniu, miał zostać oddany pod pieczę prawosławnego opiekuna. Ten zaś ulokował go w elitarnym Korpusie Paziów w Sankt-Petersburgu, a następnie umożliwił mu karierę oficerską w gwardii cesarskiej. W jej szeregach miało też dojść do konfliktu z członkiem rodziny panującej, jednym z wielkich książąt, w wyniku którego to incydentu młody hrabia Anton Antonowicz Kiersnowskij został przeniesiony do służby w jednostkach wojskowych stacjonujących w Turkiestanie. Jego pobyt trwał tam 24 lata, zaś po zakończeniu tego okresu azjatyckiej peregrynacji, jeszcze jako oficer i zarazem inżynier, wziął udział w budowie

¹² Kiersnowskaja, *Skolko stoit czietowiek*, 35; patrz szerzej o reformie chłopskiej Aleksandra II z 1861 roku w guberniach zachodnich Imperium Rosyjskiego i jej kontynuacji na Wołyniu w Dariusz Szpopier, *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862* (Gdańsk: ARCHE, 2003), 224–289; Piotr Andriejewicz Zajonczkowski, *Otmiena krieptstnowo prawa w Rossiji* (Moskwa: «Proswieszczenije», 1968), 183–231; Piotr Andriejewicz Zajonczkowski, *Prowiedienije w żizn krieistianskoj rieformy 1861 g* (Moskwa: Izdatielstwo socjalno-ekonomiczneskoj literatury, 1958), 365–422.

mostu nad rzeką Wołgą w Samarze. Kolejną zmianę w jego życiu spowodował wybuch powstania styczińskiego. Eufrozyna Kiersnowskaja w tym kontekście pisała:

Rok sześćdziesiąty trzeci [...] Polskie powstanie [...] Anton Kiersnowskij uważał się za Rosjanina. I tak rzeczywiście było! We wszystkim pozostawał lojalny i pojmował, że wrogość Rosji i Polski to ogromny błąd polityczny, szkodliwy dla obu stron, ale [...].

W odpowiedzi na podniesione przez jednego z jego przełożonych wątpliwości w kontekście wydarzeń 1863 roku, co do postawy oficera z polskim rodowodem, pułkownik Anton Kiersnowski miał gwałtownie zareagować prośbą o dymisję. Po jej otrzymaniu, osiadł na stałe w Besarabii, gdzie w zakupionym uprzednio majątku Cepiłow wstąpił też w związek małżeński, z którego przyszło na świat sześcioro dzieci¹³. Jednym, najstar-

¹³ Kiersnowskaja, *Skolko stoit czelowiek*, 35-37; relacja ta zawiera jednak pewne elementy, których nie daje się pozytywnie zweryfikować, jak chociażby informacje o przysługującym Kiersnowskiemu z Wołynia tytule hrabiowskim. Nie wspominają o nim autorzy powołanych wyżej herbarzy, a co więcej w *Алфавитный список дворянских родов Бессарабской губернии внесенным в дворянский родословный книгу по 1-е января 1901 года* (Kiszyniew: Parowaja Tipo-Litografija F.P. Kaszewskawo, 1901), 11, poz. 161 Anton Kiersnowskij figuruje w części II *Rodostownoj knigi*, z uwagą, że ród ten został wniesiony do niej w 1852 roku i to w Besarabii. W każdej części Imperium Rosyjskiego (gubernie, obwody) zamieszkałej przez szlachtę (dworianstwo) od czasów panowania cesarzowej Katarzyny II funkcjonowały prowadzone przez gubernialnych marszałków szlachty (*guberniskij predwoditel dworiarstwa*) *Rodostownyje knigi*, dla których podstawą prawną ich istnienia stała się wydana 21 kwietnia (2 maja) 1785 roku *Gramota na prawa, wolnosti i preimuszcziestwa błogorodnowo rossijskowo dworianstwa* (Karta praw, wolności i przywilejów dobrze urodzonej szlachty rosyjskiej). W części „W” tejże Karty zatytułowanej *Wskazówki o tworzeniu i kontynuacji ksiąg rodowych w nowych warunkach* (*Ukazanija o sostawlenie i prodożeniji rodostownych knig w nowych usłowijach*) wprowadzono podział tego dokumentu na 6 części: 1) rody szlacheckie według kolejności alfabetycznej nobilitowane przez monarchów legitymujące się dyplomem i herbem i pieczęcią; 2) rody szlacheckie według kolejności alfabetycznej, które uzyskały szlachectwo ze względu na odbytą służbę wojskową (ober-oficerowie, wcześniej nie nobilitowani; 3) rody szlacheckie (alfabetycznie), które uzyskały nobilitację na podstawie *Tabeli o rangach z 1722 roku* (8 pierwszych rang); 4) rody szlacheckie pochodzenia obcego, osiadłe w Rosji i już do tego momentu legitymujące się obcym szlachectwem; 5) rody legitymujące się tytułami arystokratycznymi (książąt, hrabiów, baronów etc); 6) stare rody szlacheckie, których nobilitacje były od co najmniej 100 lat niekwestionowane, aczkolwiek nie mogły się one wykazać dyplomem monarszym, ale figurowały w średniowiecznych zestawieniach (*stoły*) ; patrz: „Gramota na

szym z tego grona był ojciec bohatera niniejszego tekstu, także Anton Antonowicz Kiersnowskij II, którego okoliczności – śmierć ojca – w wieku czternastu lat zmusiły do przejęcia roli głowy rodziny. Majątek ziemski w dużej mierze został spieniężony, by zapewnić osieroconemu rodzeństwu wykształcenie i odpowiednie warunki umożliwiające godziwą egzystencję. Rodzinna schedą 800 hektarów gruntów uległa zmniejszeniu do około 300. Z trójki braci dwaj najstarsi Anton i Konstantin wybrali profesję prawniczą, niespecjalnie pragnąc zajmować się uprawą odziedziczonej roli, chociaż każdy z sześciorga rodzeństwa otrzymał w wyniku dokonanych działań rodzinnych po 42 hektary gruntów ornych oraz po 8 hektarów lasów^[14].

Anton Antonowicz Kiersnowskij II-ojciec (1863–1936) zamieszkał w Odesie, związuąc się z tym miastem pracą w charakterze sędziego śledczego w funkcjonującej tam Izbie Sądowej^[15]. Wstąpił też w związek małżeński z Aleksandrą Aliksiejewną Karawasili (1878–1964), nauczycielką języków obcych o greckim rodowodzie, córką działacza politycznego i zarazem też z wykształcenia prawnika, Aliksieja Dmitriewicza Karawasili (1846–1916), mera miasta Kaguł położonego w powiecie izmaiłowskim, guberni besarabskiej. Był on też w miarę dużym właścicielem (3376 dziesięcin) dóbr ziemskich zlokalizowanych w południowej Besarabii; należały do niego także nieruchomości miejskie w Kagule. Swoją aktywność polityczną realizował początkowo jako członek rumuńskiej Izby Deputowanych, a po Kongresie Berlińskim w 1879 roku i przyłączeniu południowej Besarabii do Imperium Rosyjskiego zasiadał od listopada 1907 roku do czerwca 1912 roku w trzeciej rosyjskiej Dumie Państwowej (Gosudarstwiennoj Duma), reprezentując

prawa, wolności i priemuszczestwija błagorodnowo Rossijskowo Dworianstwa, 17 apriela [1785]” w *Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. XXII, 1784–1788 (Sankt-Peterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impieratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830), 353–353, poz. 16187, art. 76–82; Michaił Tichonowicz Jabłoczkw, *Istorija dworianstwa w Rossiji* (Moskwa: «ARBIS», 2017), 287–288; 353 informuje ponadto, iż w początkach panowania Aleksandra II, na mocy ukazu z 9 (21) grudnia 1856 roku możliwość otrzymania dziedzicznego szlachectwa z uwagi na pełnioną służbę wojskową została ograniczona do osób legitymujących się minimum stopniem pułkownika.

¹⁴ Kiersnowskaja, *Skolko stoit cziełowiek*, 32, 37.

¹⁵ Kiersnowskaja, *Skolko stoit cziełowiek*, 32, 37; *Ob awtorie etoj knigi i jewo trudach*, 5; Szewczenko, „Stranica istoriji russkoj wojennoj myśli”; 7 podaje natomiast, że wykonywał on zawód adwokata; por. też: Oksana Aleksandrowna Gliancko, „Sudiebnyj sledowatiel w ugołownom sudproizwodstwie Rossijskoj imperii” *Trudy Akademii uprawlenija MWD Rossiji*, nr 2 (2016): 76–77.

początkowo w jej ławach Besarabską Partię Centrum (Biessarabskaja partija centra)^[16].

Rodzeństwo Kiersnowskich – Anton Antonowicz III i jego młodsza siostra, Eufrozyna Antonowna, pierwsze kilkanaście lat swojego życia spędziło w Odessie w komfortowych warunkach, otrzymując nader staranne wychowanie oraz zapewnione przez rodziców należyte wykształcenie. Anton Antonowicz III interesował się literaturą, historią – przede wszystkim wojskowością – oraz wykazywał się niezwykle talentem do przyswajania sobie języków obcych. Ten obraz życia rodziny Kiersnowskich zmienił się diametralnie po 1917 roku, w okresie trwania rewolucji i wojny domowej w Rosji. Dość powiedzieć, że Odessa w tym czasie czterynastokrotnie przechodziła z rąk do rąk dwóch niezwykle zantagonizowanych stron tego sporu – białych i czerwonych^[17]. Największym jednak wstrząsem w życiu Kiersnowskich okazały wydarzenia, które rozegrały się w nocy z 19 na 20 czerwca 1919 roku. Wówczas to nastąpiły w Odessie masowe aresztowania oraz egzekucje sędziów i prokuratorów, których dokonywali odescy funkcjonariusze Wszechrosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (*Wsierossijskaja czriezwyčajnaja komissija po borbie s kontrrewoluciej i sabotażem pri Sowietie narodnych komissarow RSFSR*) – W.Cz.K. W wyniku tych zbrodniczych działań tylko tego dnia życie straciło – zostało zamordowanych – 712 pracowników zatrudnionych w odeskich sądach jeszcze do rewolucji^[18].

¹⁶ Kiersnowskaja, *Skolko stoit czetlowiek*, 90; 794; *Gosudarstwiennaja Duma Rosijskoj imperii*, t. I, 1906–1917, red. Walentin Walentinowicz Szełochajew (Moskwa: «Rossijskaja policzeskaja encykłopedija, 2006), 251 podaje, że w składzie III Dumy Państwowej Aleksiej Dmietrowicz Karawasili (Kara-Wasili) wchodził kolejno do: Rosyjskiej Frakcji Narodowej (*Russkaja nacionalnaja frakcja*), a: 3) podczas piątej sesji do Grupy Niezależnych Narodowców (*Gruppa niezawisimych nacionalistow*); Anatolij Filippowicz Smirnow, *Gosudarstwiennaja Duma Rossijskoj imperii. Istori-ko-prawnowoj oczierk* (Moskwa: Izdatielstwo ZAO «Kniga i biznes», 1998), 341–342; Barbara Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XVIII i XIX*, tłum. Krzysztof Salawa, Jędrzej Polak (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 350; Hitchins, *Rumania 1866–1947*, 50; Bazylow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, 352; Małgorzata Willaume, *Rumunia* (Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2004), 37, 46; Demel, *Historia Rumunii*, 309; 321, Miłosz Michajłowicz Boiowicz, *Czlieny Gosudarstwiennoj Dumy (Portriety i biografii. Trietij sozyw 1907–1912 g.* (Moskwa: Tipografija Towariszczestwa Iwana Dmitrijewicza Sytina, 1913), 10.

¹⁷ Ob awtorie etoj knigi i jewo trudach, 5.

¹⁸ Kiersnowskaja, *Skolko stoit czetlowiek*, 37, 39; Sheila Fitzpatrick, *Rewolucja rosyjska*, tłum. Jakub Bożek (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017), 97–98 podaje, że Wszechrosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kontrrewolucją

Anton Antonowicz Kiersnowskij II, ojciec obojga rodzeństwa, również został krytycznej nocy aresztowany przez czekistów. Relacjonując to wydarzenie Eufrozyna Kiersnowskaja wspomniała po latach:

Obudził nas stukot butów i uderzenia kolb karabinowych. Wszyscy spaliliśmy w jednym, szerokim łóżku, w tym jedynym pozostawionym nam pokoju, naszego niegdyś mieszkania, zarekwirowanego nam po rewolucji. Mama i brat – płaczą, ja – po prostu niczego nie pojmuję! Pamiętam, że ojciec zdjął ze ściany niewielką ikonę Zbawiciela w srebrnej rzybie i błogosławił nas. Wyprowadzili go. My z bratem, on w jednej koszulce, a ja bez ubrania – biegniemy za nim, a mama stojąc na środku ulicy jedynie w podomce narzuconej na koszulę nocną, krzyczy: – Tonia, wróć! Wróć! Noc. Ciemność. I przekonanie o czymś nieodwracalnym^[19].

Matka podejmowała całą noc nieprzynoszące skutków próby uwolnienia ojca, zwracając się o pomoc do znajomego funkcjonariusza Czeaka, także o greckim rodowodzie, o nazwisku Papaspiraki; ten jednak nie podjął żadnych działań na rzecz uwolnienia Antona Antonowicza Kiersnowskiego II^[20]. O jego wyjściu na wolność zadecydował przypadek – spotkał on bowiem w areszcie innego czekistę, którego kilkanaście lat wcześniej, w 1908 roku, przesłuchiwał w charakterze świadka w sprawie o podłożu politycznym. Ów bolszewicki funkcjonariusz widocznie zapamiętał ówczesny profesjonalizm w pracy Kiersnowskiego, jego niezawisłość oraz niepoddawanie się naciskom władz, i rewanżując się za taką ówczesną postawę uwolnił go jeszcze tej samej nocy z aresztu, ratując mu tym samym życie^[21].

i Sabotażem (Czeaka) została utworzona w grudniu 1917 roku jako struktura początkowo przeznaczona do zwalczania przestępstw kryminalnych, a następnie przyjęła „[...] na siebie również obowiązki służby bezpieczeństwa”, walcząc z oponentami politycznymi. W trakcie wojny domowej przekształciła się w organ stosujący terror na szeroką skalę. Dokonywała masowych aresztowań i egzekucji wśród osób podejrzanych o sprzyjanie białym. Zestawienia statystyczne bolszewików oparte wyłącznie na danych z 20 prowincji rosyjskich położonych na terenach do Uralu (część europejska Rosji) wskazywały, że w 1918 roku i w pierwszej połowie 1919 roku Czeaka rozstrzelało bez wyroków sądowych co najmniej 8389 osób i uwięziło około 87 tysięcy podejrzanych o wrogość wobec czerwonych. Ideowego uzasadnienia dla swoich działań czekisci poszukiwali w wydarzeniach Wielkiej Burżuazyjnej Rewolucji we Francji w końcu XVIII stulecia.

¹⁹ Kiersnowskaja, *Skolko stoit cziełowiek*, 37-38.

²⁰ Ibidem, 38.

²¹ Ibidem, 40-42.

Eufrozyna Kiersnowskaja odnotowała ponadto, że podczas długiej nocy, w trakcie której ważyło się życie ojca, dalsze losy rodziny, jej brat wraz z nią pozostali sami w zajmowanym pokoiku ich byłego mieszkania. Pisała:

Ja wtuliłam się w róg tapczanu i płakałam. Brat, łkający nocą, gdy zabierano ojca, teraz nie płakał – szybko spacerował zaciskając pięści i cicho mówił: – Mam prawie czternaście lat, wezmą mnie – powinni wziąć – do Armii Ochotniczej. Zemszczę się! Jestem w stanie zemścić się za tatę^[22].

Po niespodziewanym powrocie ojca, rodzina obawiając się ponownego jego aresztowania, ukryła się, a w niespełna pół godziny później, funkcjonariusze Czeka powróciwszy w tym celu, nie zastając w mieszkaniu już nikogo z Kiersnowskich^[23].

Czternastoletni Anton Antonowicz Kiersnowskij III wstąpił po tym wydarzeniu w szeregi Armii Ochotniczej, związując tym samym dalsze losy już do końca swoich dni z białymi, oraz białą emigracją. Pozostali członkowie rodziny, na pokładzie francuskiego krążownika „Mirabeau” opuścili Odesę, udając się do Rumunii, w granicach której od 1918 roku znajdowała się też Besarabia. Zamieszkali w swoim rodzinnym majątku ziemskim Cepiłow, w którym w 1936 roku umarł Anton Antonowicz Kiersnowskij II^[24]. Eufrozyna Kiersnowskaja po zajęciu Besarabii przez Armię Czerwoną w końcu czerwca 1940 roku została aresztowana przez sowietów, spędzając kolejne lata życia na zesłaniu, w więzieniach i koloniach karnych, zaś matkę zdołano jeszcze przed tym wydarzeniem wyekspediować do krewnych mieszkających w Bukareszcie^[25]. Udało im się połączyć dopiero po około 20 latach, w 1961 roku, kiedy to Eufrozyna Kiersnowskaja po zakończeniu wymierzonych w nią represji osiadła na przedgórzu północnego

²² Ibidem, 39.

²³ Ibidem, 40.

²⁴ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 7; Barbara Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, tłum. Justyn Hunia, Marek Chojnacki (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005), 174; Demel, *Historia Rumunii*, 355-356; Willaume, *Rumunia*, 99; Hitchins, *Rumania 1866-1947*, 276; Stati, *Istorijsa Mołdowy*, 279.

²⁵ Kiersnowskaja, *Skolko stoit czietowiek*, 55-58; 108-109; 795; Hitchins, *Rumania 1866-1947*, 445; Willaume, *Rumunia*, 142-143; Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, 237, 239-240.

Kaukazu, w Kraju Stawropolskim, w Jessentukach, a matka wróciła do niej z Rumunii, rezygnując zarazem z obywatelstwa tego państwa^[26].

Odmienne potoczyły się losy Antona Antonowicza Kiersnowskiego III, chociaż nie dysponujemy bardziej precyzyjnymi informacjami co do szczegółów jego drogi życiowej: Najprawdopodobniej po ewakuacji z Krymu, poprzez Turcję, trafił na Półwysep Bałkański, na terytorium Serbii. To właśnie w nowo utworzonym w 1918 roku Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS) generał Piotr Nikołajewicz Wrangel, ostatni głównodowodzący Armią Ochotniczą, w szeregach której walczył jako syn pułku także Anton Antonowicz Kiersnowskij III, prowadził, przy wsparciu dyplomatycznym Francji, rokowania, mające na celu przyjęcie jak największej liczby ewakuowanych żołnierzy oraz pozostałych rosyjskich uciekinierów z Krymu, czasowo po tym *exodusie* przebywających w Turcji. Tylko w okresie od 25 listopada do 23 grudnia 1920 roku udało mu się doprowadzić do przesiedlenia na teren Jugosławii 21343 osób z ogólnej liczby wszystkich ewakuowanych z Krymu^[27].

Po stosunkowo krótkim pobycie w Serbii Anton Kiersnowskij III powrócił do Cepiłow, znajdującego się już wówczas w rumuńskiej Besarabii, a następnie w miarę szybko opuścił nowy dom rodzinny, udając się do Wiednia, by w stolicy Austrii kontynuować edukację. Ukończył w niej Akademię Konsularną, a następnie rozpoczął studia na uniwersytecie w Dijon we Francji. Z sukcesem zakończył kurs militarny w cieszącej się znakomitą opinią Specjalnej Szkole Wojskowej w Saint-Cyr (École Spéciale Militaire de Saint-Cyr). W drugiej połowie lat dwudziestych XX wieku na stałe zdecydował się osiedlić w Paryżu^[28].

W latach dwudziestych XX wieku we Francji zamieszkiwało około 400 tysięcy białych rosyjskich emigrantów^[29], w tym, jak się przypuszcza,

²⁶ Kiersnowskaja, *Skolko stoit czielowiek*, 797, Aleskandra Aleksiejewna Kiersnowskaja zmarła w Jessentukach 17 stycznia 1964 roku, zaś Eufrozyna Kiersnowskaja 8 marca 1994 roku, także w tym mieście.

²⁷ Mirosław Jowanowicz, *Russkaja emigracja na Bałkanach 1920–1940*, tłum. Aleksiej Jurewicz Timofijew (Moskwa: Biblioteka-Fonda «Russkoje Zarubieże», Russkij put', 2005), 92–93; Wacław Felczak, Tadeusz Wasilewski, *Historia Jugosławii* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985), 430; Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców zostało proklamowane przez regenta Serbii księcia Aleksandra Karadziordziewicia (1888–1934) w dniu 1 grudnia 1918 roku.

²⁸ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 9.

²⁹ Zoja Siergiejewna Boczarowa, *Rossijskoje zarubieże 1920–1930-ch gg. kak fenomen otieczestwiennoj istorii* (Moskwa: AIRO-XXI, 2011), 61.

w samym Paryżu było to od 35 do 50 tysięcy osób^[30]. Diaspora ta w swojej strukturze społecznej pozostawała jednak mocno zdywersyfikowana. Tworzyli ją bowiem przedstawiciele arystokracji, byli działacze państwowi oraz urzędnicy przedrewolucyjnej monarchii rosyjskiej, oficerowie i żołnierze, a także przemysłowcy, kupcy, szeroko rozumiana inteligencja, artyści, duchowni prawosławni czy wreszcie nawet robotnicy utrzymujący się z pracy fizycznej, i to przybyli jeszcze przed wydarzeniami z listopada 1917 roku, które stały się początkiem *exodusu* rzesz Rosjan z ich ojczyzny. We Francji przyszło im wykonywać w olbrzymiej większości przypadków pracę, którą nie odpowiadała w ich wyobrażeniu aspiracjom, będących pochodnymi oczekiwań budowanych na gruncie minionej już rzeczywistości. Emigranci w ogromnej swej masie zatrudniani więc byli w Paryżu jako kierowcy, krawcowe, kucharki i kelnerzy, pomoce kuchenne i domowe, żyli wspomnieniami carskiej Rosji, w których ciągle nadal przytłaczająca większość z nich postrzegała siebie w roli elity społecznej. To z kolei skutkowało dość ożywionym życiem towarzyskim tego środowiska – licznymi spotkaniami kultuwującymi wydarzenia literackie, muzyczne czy też naukowe, a także nawiązujące do przedrewolucyjnych, rosyjskich uroczystości państwowych. Dawało im to poczucie tymczasowego przebywania „u siebie, wszakże jednak na obczyźnie”^[31]. Paryż stawał się dla wygnanej z ojczyzny społeczności białych emigrantów miejscem, które krok po kroku postrzegali jako „swój nowy dom”, chociaż dla wielu z nich u początków tej drogi, jawił się jedynie jako krótkotrwały epizod, chwilowy przystanek w drodze powrotnej do Rosji, po rychłym, spodziewanym upadku sowieckiego reżimu^[32].

³⁰ Helen Rappaport, *Russkaja emigracja w Paryżu. Ot dinastii Romanowych do Wtoroj mirowoj wojny*, tłum. Irina Dmitrijewna Czołybina (Moskwa: OOO Izdatielstwo «EKSMO», 2024), 184-185; Robert Harold Johnston, „New Mecca, New Babylon”. *Paris and the Russian Exiles, 1920-1945* (Kingston and Montreal: Mobil-Queen’s University Press, 1988), 25.

³¹ Władimir Aleksiejewicz Janczew, Nadieżda Michajłowna Lebiediewa, Michaił Wiktorowicz Nazarow, Aleksandr Wawiliewicz Okorokow, *Emigracja i repatriacja w Rossiji* (Moskwa: NOBF «Popieczitelstwo o Nuždach Rossijskich Repatriantow», 2001), 110-111.

³² Rappaport, *Russkaja emigracja w Paryżu*, 195; Janczew, Lebiediewa, Nazarow, Okorokow, *Emigracja i repatriacja w Rossiji*, 42; Helene Menegaldo, *Russkije w Paryżu 1919-1939*, tłum. Natalia Popowa, Igor Popow (Moskwa: Natalia Popowa «Kstati», 2007), 43.

W takim właśnie Paryżu, także rosyjskim Paryżu, osiadł w drugiej połowie lat dwudziestych XX wieku Anton Antonowicz Kiersnowskij^[33]. Środki utrzymania zdobywał, pracując w jednej z francuskich drukarni, roznosząc nocami do różnych punktów w stolicy Francji poranne wydania gazet codziennych oraz wszelkiego rodzaju inne periodyki. Praca ta dawała mu możliwości – o czym informował innego białego emigranta, przebywającego wówczas w Jugosławii, byłego podwładnego Piotra Wrangla, generała-lejtnanta Borisa Aleksandrowicza Szejfona (1881–1945) – prowadzenia swoich badań naukowych z zakresu wojen i wojskowości oraz spędzania każdego dnia „[...] kilku godzin w Bibliotece Narodowej”^[34]. Sam Anton Antonowicz Kiersnowskij III relacjonował, że w 1936 roku warunki, w jakich przyszło mu zamieszkiwać w Paryżu, nie należały raczej do szczególnie komfortowych. Pisał: „Proszę wyobrazić sobie strych ze spadzi-stych dachem i drewnianymi przegrodami. Tak wygląda pokój. Na środku niewielka skrzynia – to krzesło. Przed nią skrzynia o solidnych gabarytach – to stół z jednocześnie szafa z książkami. Ogromna sterta notatników, kartki i fiszek – to moje archiwum, notatki z książek, wspomnień i gazet. Dzień mija w pogoni za lekcjami, zaś wieczorem jestem w stanie trochę popracować, jeśli nie jestem przemęczony i otepiały. Nikołaj Michajłowicz Karamzin pisał «Historię Państwa Rosyjskiego» w warunkach idealnego komfortu. Wszakże te uciążliwości są do zaakceptowania, gorszym jest to, że choruję na przewlekłą gruźlicę płuc (zaleconą, ale nie do wyleczenia). To się określa mianem: powolna, ale pewna. Pierś uszkodziłem jeszcze w 13 roku życia, w Armii Ochotniczej”^[35].

W początkach II wojny światowej Anton Kiersnowskij, podlegający poborowi we Francji, został zmobilizowany do wojska, a następnie skierowany na front francusko-niemiecki. W liście z okopów, w lutym 1940 roku pisał: „Smutne, niesprawiedliwe umierać na obcej ziemi i za obcą ziemię, kiedy chciałem być przydatny swojej Ojczyźnie”. Został zwolniony z armii po ciężkim zranieniu w boju pod Dammartin, ale poniesiony wówczas

³³ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 8

³⁴ Boris Aleksandrowicz Szejfon, „Ob awtorie «Istorii Russkoj armii»”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Istorija Russkoj armii*, t. IV, 1915–1917 gg. (Moskwa: Izdatielstwo «Gołos», 1994), 334; Rudolf Grigoriewicz Szmaglit, *Biełoje awiżenije. 900 biografij krupniejszych predstavitelej russkowo wojennowo zarubieźja* (Moskwa: Izdatielstwo «Zebra E», 2006), 296–297.

³⁵ Anton Antonowicz Kiersnowskij, „Otwiety A. Kiersnowskowo na woprosy P.F. Pietrow – Aleksandrijskomu, młodorosu”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Istorija Russkoj armii*, t. IV, 1915–1917 gg. (Moskwa: Izdatielstwo «Gołos», 1944), 337.

znaczny uszczerbek na zdrowiu spowodował zaostrzenie przebiegu gruźlicy. Pozbawiony kontaktu z matką i siostrą, wojnę spędził w niezwykle ciężkich warunkach w Paryżu. Jedyłą wówczas oporą w jego życiu stała się małżonka – Galina Wiktorowna Ryszkowa, siostra oficera białej armii i zarazem wybitnego poety emigracji rosyjskiej Jewgienija Tarusskowo (1890–1945) – Jewgienija Wiktorowicza Ryszkowa^[36].

Pisząc i redagując teksty własnego autorstwa, aż do końca swoich dni trawiony wysoką gorączką, zmarł w pokoiku na poddaszu paryskiej kamienicy 24 czerwca 1944 roku. Do końca pozostawała przy nim małżonka i zamknąwszy po śmierci jego powieki, nie mogąc przeżyć rozstania z ukochanym, popełniła samobójstwo bezpośrednio po jego zgonie, rzucając się z okna mieszkania ulokowanego na ostatniej kondygnacji budynku na trotuar. Przyjaciół rodziny Kiersnowskich, poeta, oficer w randze podesauła wojsk kozackich z Armii Ochotniczej, także emigrant – Nikołaj Nikołajewicz Turowierow (1899–1972), wspominając to tragiczne wydarzenie pisał na łamach wydawanego w Paryżu czasopisma „Russkaja wojennaja starina”, w 1947 roku: „Ta podwójna śmierć pozostała niezauważona wśród rosyjskich emigrantów. Paryż był w przededniu oswobodzenia spod niemieckiej okupacji, rosyjska prasa nie istniała. Pochowane na paryskim cmentarzu, ciała Kiersnowskich były następnie ekshumowane i przewiezione na cmentarz prawosławny pod Paryżem. Posłużyły temu środki finansowe zebrane w Ameryce”^[37]. Do dzisiaj spoczywają one w położonym nieopodal stolicy Francji miasteczku Sainte-Geneviève-des-Bois, w granicach którego zlokalizowana jest rosyjska nekropolia pierwszej, przede wszystkim porewolucyjnej, fali emigracji^[38].

Jednak raczej niezauważona śmierć Antona Kiersnowskiego III nie oznaczała bynajmniej, iż odeszła do wieczności osoba nieznana. Wręcz odwrotnie. Już przed wybuchem II wojny światowej zdobył on sławę, i to nie tylko w kręgach rosyjskiej diaspory, jako wybitny analityk i historyk

³⁶ „Ob awtorie etoj knigi i jewo trudach”, 6; Wiaczesław Konstantynowicz Romanowski, *Istorija russkoj emigracji: uczeбноje posobieje* (Moskwa: Izdatielstwo «Prometej», 2022), 196 podaje, że w okresie tak zwanej „dziwnej wojny” w armii francuskiej służyło około 10 tysięcy rosyjskich emigrantów i dalsze 6 tysięcy w Legii Cudzoziemskiej.

³⁷ Nikołaj Nikołajewicz Turowierow, „Anton Antonowicz Kiersnowskij”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Istorija Russkoj armii*, t. IV, 1915–1917 gg. (Moskwa: Izdatielstwo «Gołos», 1994), 338.

³⁸ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 13.

wojen oraz wojskowości, a przy tym osoba deklarująca się jako *par excellence* monarchista^[39].

W 1927 roku rozpoczął współpracę z wychodzącym w Belgradzie prawicowym periodykiem „Russkij wojennyj wiestnik” redagowanym przez Nikołaja Pawłowicza Rklickiego (1892–1976), byłego białogwardyjskiego oficera armii generała Wrangla, a następnie po II wojnie światowej, od 1948 roku, hierarchy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Zagranicą, arcybiskupa Florydy i Waszyngtonu w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej. W 1934 roku kierowane przez niego pismo stało się organem prasowym nowej organizacji monarchistycznej typu wojskowego – Russkoje Narodnoje Opołczeniye (RNO), stworzonej na Bałkanach przez generała Michaiła Fiodorowicza Skorodumowa (1892–1963), ukazując się od 1928 roku jako „Carskij wiestnik”^[40].

Wyrazistość poglądów Kiersnowskiego oraz jego bezkompromisowość w głoszeniu haseł monarchicznych, a przy tym ogromna erudycja, jak też głęboka znajomość historii, a także kwestii *stricto* militarnych i przy tym wszystkim ogromny talent polemiczny wspomagany ostrością pióra, wpływały na olbrzymią popularność „Carskowo wiestnika”, na łamach którego opublikował w ciągu kilkunastu lat współpracy z pismem około pół tysiąca artykułów, a ponadto również innego rodzaju materiałów prasowych. Dla wielu czytelników – byłych żołnierzy Wielkiej Wojny i działań

³⁹ Szejfon, „Ob awtorie «Istorii Russkoj armii»”, 335.

⁴⁰ Szejfon, „Ob awtorie «Istorii Russkoj armii»”, 333, 336; Andrej Aleksnadrowicz Kostriukow, *Russkaja Zarubieznaja Cerkow w 1939–1964 gg. Administratiwnoje ustrojstwo i Otnoszenija s Cerkowju w Otecziestwie* (Moskwa: Izdateilstwo Prawasławnowo Swiato-Tichonowskowo gumanitarnowa uniwersiteta, 2015), 322; Aleksandr Wasilijewicz Okorokow, *Russkaja emigracja. Policzeskije, wojenno-politiceskije i woin-skije organizacii 1920–1990 gg* (Moskwa: OOO «Awcear Konsalting», 2003), 125–126; Michaił Wiktorowicz Nazarow, *Missija russkoj emigracji*, k. I, Stawropol: Izdatielstwo «Kawkazkij kraj», 1992), 44, 304–305 podaje, iż w 1941 roku generał Michaił Fiodorowicz Skorodumow stworzył w Jugosławii podporządkowany niemieckim władzom okupacyjnym Korpus Rosyjski (Russkij korpus), który przeprowadzał nabór w swoje szeregi wśród emigrantów rosyjskich pod hasłem: „Sprowadzę was do Rosji” (*Ja priwiedu was w Rossiju*). Po jego aresztowaniu przez Niemców, na stanowisku dowódcy zastąpił go generał Boris Aleksandrowicz Szejfon. W 1943 roku w szeregach Korpusu Rosyjskiego służyło około 16 tysięcy osób; Niemcy kierowali go głównie do walki z jugosłowiańską partyzantką; por. też: Rudolf Grigoriewicz Szmalić, *Russkoje zarubieże w XX wieku 800 biografii. Gosudarstwiennye politiceskoje, cerkownyje dziejatieli; dziejatieli literatury i isskustwa; diejteili nauki i techniki predprinimatieli, połkowodcy wojenaczalniki* (Moskwa: Izdateilstwo AST: Zebra E, 2007), 194, 201–202.

zbrojnych w Rosji po 1917 roku wydawało się, że autor tych prac to profesjonalny oficer wojska jeszcze przedrewolucyjnego, z bogatym doświadczeniem wojennym, a przy tym absolwent renomowanych uczelni wojskowych, a nie zupełnie młody emigrant z byłego Imperium Rosyjskiego^[41]. Generał Boris Aleksandrowicz Szejfon (1881–1945) pisał w swoim wspomnieniu o Antonie Kiersnowskim III:

Sześć lat temu w „Russkom wojennom wiestnikie”, przekształconym następnie w „Carskij wiestnik” zaczęły pojawiać się artykuły z problematyki wojskowości, podpisane – „A. Kiersnowskij”. W tekstach tych widoczna była oryginalność i dyscyplina myśli, interesujący wybór zagadnień i oczywiście, widoczny temperament publicysty. W sumie całokształt dawał świadectwo pewnego *novum*, olbrzymich zdolności wzbogaconych doskonałą znajomością wojskowego rzemiosła. Talent autora był na tyle dostrzegalny, że było moim obowiązkiem zwrócić na niego uwagę czytelników „Nowowo wriemieni”, w którym wówczas prowadziłem rubrykę spraw wojskowych („Wojennych zamietok”). Nie znajdując w spisach oficerów Sztabu Generalnego nazwiska: Kiersnowskij, byłem przekonany, że jest on artyleryjskim sztab-oficerem, należącym do grupy naszych wybitnych artylerzystów [...]. Jakież było moje zdziwienie, kiedy redaktor „Carskowo wiestnika” wytłumaczył mi, że A.[nton] Kiersnowskij – to w pełnym tego słowa znaczeniu młody człowiek, niebędący absolwentem szkoły wojskowej i niemający możliwości zdobycia doświadczenia w warunkach wojny^[42].

Przemyślenia Kiersnowskiego koncentrowały się na ogół wokół poszukiwań odpowiedzi na problem nurtujący wówczas wielu rosyjskich emigrantów – jakie przyczyny legły u podstaw procesu prowadzącego do zniszczenia u progu XX wieku fundamentów monarchii, która zachowywało historyczną ciągłość od niemalże czasów chrztu Rusi w 988 roku? Ukoronowaniem tych rozważań stała się czterotomowa *Historia Armii Rosyjskiej (Istorija Russkoj armii)*. Opublikowana została się w Belgradzie w latach 1933–1938, a głównie poświęcona była analizie wydarzeń z okresu I wojny światowej i ich reperkusji w kontekście trwałości istnienia Cesarstwa Rosyjskiego. Wywołała ona ożywioną dyskusję specjalistów i to nie li tylko wyłącznie pozostałych w kręgach emigracji rosyjskiej, ale także wśród czytelników nierosyjskojęzycznych – z racji tłumaczenia na inne niż

⁴¹ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 8.

⁴² Szejfon, „Ob awtorie «Istorii Russkoj armii»”, 333–334.

rosyjski języki europejskie. W zamierzeniach autora praca miała być nadal kontynuowana, by finalnie stworzyć dwunastotomowe dzieło, w którym znalazłaby się historia rodzajów wojsk, logistyki i kwatermistrzostwa oraz analiza klęsk i triumfów armii rosyjskiej. Wybuch II wojny światowej nie pozwolił na realizację tych planów. Z kolei w *Filozofii wojny*, która w skróconym wariantcie ujrzała światło dzienne po raz pierwszy w 1932 roku na łamach „Carskowo wiestnika”, zaś w pełnym tekście, jako książka, wydana została w Belgradzie dopiero w 1939 roku Anton Kiersnowskij zawarł w niej swoje teoretyczne przemyślenia co do istoty wojny, które były syntezą jego przekonań politycznych i zarazem ogromnej wiedzy historycznej^[43].

Te i inne drobniejsze prace z końca czwartej dekady XX stulecia zapewniły Antonowi Kiersnowskiemu uznaną sławę wybitnego teoretyka wojskowości i zarazem oddanego swoimi przekonaniami zwolennika idei monarchii rosyjskiej. W kręgu osób, które doceniały w pełni dorobek naukowo-ideowy autora *Filozofii wojny* znalazły się między innymi takie osobistości, jak chociażby Aleksiej Pawłowicz Chrapowickij (1863–1936) – arcybiskup metropolita kijowski i halicki, Antonij – zwierzchnik Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Zagranicą i zarazem przewodniczący synodu arcybiskupów rosyjskiego Kościoła emigracyjnego (*priedsadatel Archierejskowo Sinoda*)^[44], czy też jeden z twórców i zarazem byłych dowódców Reichswehry – generał Johannes Hans von Seeckt (1866–1936), twórca koncepcji wojny błyskawicznej (*Blitzkrieg*)^[45].

⁴³ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 9.

⁴⁴ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 10; Szmaglit, *Russkoje zarubieżije w XX wieku*, 13; Andriej Aleksandrowicz Kostriukow, *Russkaja Zarubieżnaja Cerkow w pierwoj połowinie 1920-ch godow. Organizacija cerkowno uprawlenija w emigracji i jewo otnoszenija s Moskowskoj Patriarchiej pri żizni Patriarcha Tichona* (Moskwa: Izdatielstwo Prawosławnowo Swiato-Tichonowskowo humanitarnowo uniwersitieta, 2007), 45, 56; Władysław Cypin, *Istorija Russkoj prawosławnoj cerkwi. Sinodalnyj i nowiejszij pierody (1700–2005)* (Moskwa: Izdaniye Sretenskowo monastyrria – Moskowskaja duchownaja akademija, 2006); 747; Autor ten podaje, że sobór w Karłowicach (Sremski Karlovici) w listopadzie 1921 roku powołał najwyższy organ zarządu Cerkwi Prawosławnej Zagranicą, składający się z Synodu Arcybiskupów i Rady Cerkiewnej. Arcybiskup metropolita Antonij otrzymał wówczas uprawnienia zastępcy Patriarchy oraz tytuł Namiestnika Patriarchy, którego jednak nie przyjął.

⁴⁵ Szewczenko, „Stranica istorii russkoj wojennoj mysli”, 10; Johannes Sterling Corum, *The roots of Blitzkreig. Hans von Seeckt and German military reform* (Lawrence: University Press of Kansas, 1992), 31; Jarosław Centek, *Reichherr ery Seeckta (1921–1926)* (Warszawa: Wydawnictwo TETRAGON, 2010), 56–78.

Filozofię wojny Anton Kiersnowskij rozpoczął od uwag natury ogólnej, wskazując cel prowadzonych przez siebie rozważań. Miał nim być „skromny” wkład we wspólną sprawę Rosji – odrodzenie jej doktryny narodowej, a tym samym zarazem i myśli wojskowej, tworzącej wraz z tą pierwszą jedną, w pełni wzajemnie się uzupełniającą i zarazem, w pełnym znaczeniu tych słów, komplementarną całość. Zauważał przy tym, że z chwilą śmierci generalissimusa – księcia Aleksandra Wasiliewicza Suworowa (1730–1800)^[46], rosyjskie koncepcje militarne straciły rodzimy charakter, recypując czasem, w pełni bezkrytyczne, wzorce cudzoziemskie, a wszakże przecież to, co właściwe zachodniej Europie, na gruncie rosyjskim wcale nie musiało zaowocować tymi samymi rezultatami. Co więcej, w Rosji zapomniano nie tylko o dorobku, także w sferze teoretycznej, Suworowa, czy też innego wybitnego dowódcy czasów panowania Katarzyny II Aleksiejewny (1762–1796)^[47] – generała-feldmarszałka hrabiego Piotra Aleksandrowicza Rumiancewa-Zadunajskiego (1725–1796)^[48], którego prace zdeponowane zostały niegdyś w kijowskich archiwach i, nigdy niewydane drukiem, uległy zapomnieniu. W tym samym czasie bezkrytycznie tłumaczono na język rosyjski bezwartościową makulaturę, zapoznawano się z nią, a kryterium jej użyteczności nie tyle stanowiła wartość merytoryczna, co cudzoziemski rodowód. Tym sposobem: „Racjonalizm i materializm zdławił rosyjską myśl wojskową na długo przed tym, kiedy to bolszewicy uczynili z nich obowiązkowy dogmat”. To spowodowało, że uległo zatraceniu duchowe przesłanie rosyjskiej doktryny militarnej, a w ślad za tym koncepcje wybitnych dowódców epoki Imperium Rosyjskiego. Kiersnowskij dodawał:

Wiele nieśmiertelnych zwycięstw i półtora stulecia gromkiej chwały zmieniły się w klęskę wojny krymskiej, okupione trudem zwycięstwo w 1878 roku, pogromy w wojnie japońskiej, Wielkiej Wojnie i wojnie domowej. Zgaszony duch mścił się za siebie, mścił się za Rumiancewa, mścił się za Suworowa [...].

⁴⁶ Aleksiej Wasiliewicz Sziszow, *Półkowodcy epoki Jekateriny Wielikoj* (Moskwa: OOO «Izdatielstwo» WIECZE» Reichsherr, 2023), 207.

⁴⁷ Isabel de Madariaga, *Russia in the age of Catherine the Great* (New Haven, London: Yale University Press, 1981), 31–33; 578.

⁴⁸ Sziszow, *Półkowodcy epoki Jekateriny Wielikoj*, 46; 117.

Wielki gmach rosyjskiej doktryny wojskowej pozostawał niedokończony od ostatnich dni XVIII wieku, zaś pamięć o geniuszu Suworowa nakazywała kontynuować i zakończyć tę budowę, pamiętając, jak ujmował to rosyjski monarchista o polskich korzeniach – Anton Kiersnowski, że „[...] jesteśmy Rosjanami, i że z nami jest Bóg [что мы русские и что с нами Бог]”^[49]. Kontynuując swoje rozważania o istocie wojny i czyniąc to na płaszczyźnie moralności chrześcijańskiej, autor *Filozofii wojny* odwoływał się do treści szóstego, według nauczania Cerkwi prawosławnej, przykazania brzmiącego „Nie zabijaj” («Nie ubij»). Uznawał, że przedstawiciele pewnych ruchów społeczno-religijnych czy wręcz sekt wyznaniowych o czysto rosyjskiej genezie – tołstojowców, duchoborców oraz mołokan, jak również odłam niderlandzkich anabaptystów, menonici – dokonując opatrzonej egzegezy Ewangelii i tegoż przywołanego wyżej przykazania Dekalogu, a także w ślad za nimi wszelkiej maści pacyfiści, głoszą ze wszech miar przewrotne poglądy nieprzeciwstawianiu się złu. Te w gruncie rzeczy *stricte* propagandowe hasła miały przynosić wręcz nieprawdopodobny uszczerbek dla autorytetu instytucji państwa, zaś negowanie przez owe grupy co do zasady obowiązku służby wojskowej deprawowało zobowiązanych^[50].

Uznani teologowie Cerkwi prawosławnej, próbując zapobiegać negatywnym konsekwencjom takich haseł, zamieszczali w katechizmach omówienie szóstego przykazania Dekalogu i wskazywali na dwa wyjątki od zawartej w nim reguły. Było zatem dopuszczalne: 1) wykonanie wyroku

⁴⁹ Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Filosofija wojny* (Moskwa: Izdatielstwo Moskowskoj Patriarchii, 2010), 27-28.

⁵⁰ Kiersnowskij, *Filosofija wojny*, 28; Ludwik Bazylow, *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), 396, 514; wyjaśnia iż sekta duchoborców, początkowo osiedlona została w gubernii taurydzkiej, a następnie nakazano im opuszczenie Imperium Rosyjskiego – przesiedlono ich do Kanady. Z kolei mołokanie byli bardziej liberlanym odłamek duchoborców i pod pewnymi warunkami ich kult władze carskie tolerowały. Natomiast tołstojizm około 1890 roku zapoczątkował hrabia Lew Nikołajewicz Tołstoj (1828–1910), głosząc w swych pracach „Ispowied” i „W ciom moja wiera” teorie niesprzeciwiania się złu. Tołstojowcy tworzyli kolonie na Zakaukaziu oraz w guberniach: charkowskiej, twerskiej i symbirskiej. Następnie przenieśli się do Europy Zachodniej, Indii, Japonii, Wielkiej Brytanii oraz południowej Afryki. U źródeł filozofii Mahatmy Gandhiego legło też nauczanie Lwa Tołstoja. Patrz szerzej o poglądach religijno-filozoficznych autora „Anny Kareminy” pisał też: [Razumnik Wasiliewicz Iwanow] Iwanow-Razumnik, *Istorija russkoj obščestwiennoj mysli: Indywidualizm i mieszczaństwo w ruskoj literaturie i żizni XIX w.*, t. II (Sankt-Peterburg; Tipografija Michaiła Matwiewicza Stasjulewicz, 1911), 236-239.

śmierci orzeczonego wobec przestępcy; 2) zabicie wroga w trakcie działań wojennych. Jednak w opinii Antona Kiersnowskiego te odstępstwa od dosłownej treści szóstego przykazania nie znajdowały uzasadnienia w słowach Pisma świętego, a wynikały jedynie z potrzeby zadowolenia władz państwowych. Skoro zatem norma Dekalogu brzmi: „Nie zabijaj”, to jedyna obowiązująca wykładnia sprowadza się wyłącznie do literalnego sensu i oznacza wyłącznie to, że nie należy kogokolwiek pozbawiać życia, a wszelkie odstępstwa od owej zasady są kategorycznie niedopuszczalne. By to zrozumieć należy cofnąć się do czasów Starego Testamentu i w tym kontekście pokusić się na wyjaśnienie treści Dziesięciorga Przykazań nadanych przez Boga ludowi wybranemu za pośrednictwem Mojżesza na górze Synaj. Kiersnowski pisał: „Ustawodawstwo to zostało objawione przez Jahwe swojemu narodowi wybranemu – narodowi żydowskiemu, ale nie całej ludzkości. Pierwsze cztery przykazania wyznaczają relacje Żyda do Boga swoich ojców, następne sześć określa stosunki pomiędzy Żydami. Szóste przykazanie zakazuje Żydowi zabijać Żyda, tak jak ósme nie dozwala kradzieży pomiędzy Żydami, zaś dziewiąte zabrania Żydom fałszywie oskarżać Żyda. Szóste przykazanie uzyskuje zatem w tych okolicznościach swe prawdziwe znaczenie”^[51]. Był to bowiem czas, kiedy Izraelici podjęli wędrówkę do Ziemi Obiecanej (Kanaan, Channan), zaś cały zmierzający ku niej naród stanowił coś w rodzaju armii, a zatem *Dekalog* stawał się *sui generis* pierwszym aktem normatywnym regulującym zasady dyscypliny wojskowej. To dzięki niemu synowie Izraela zdobyli ziemię Kanaan, bez skrupułów pozbywając się innych plemion, na których nie rozciągało swojej mocy obowiązującej przykazanie: „Nie zabijaj”. Gedeon pokonał starożytny lud Madianitów, zaś Samson odniósł zwycięstwo nad Filistynami; biblijny król Dawid zniszczył Goliata, a Machabeusze (Hasmoneusze) rozprawili się z Syryjczykami pod wodzą Antiocha IV Epifanesa, którzy zawładnęli Jerozolimą. Gdyby zatem szóste przykazanie obejmowało także inne ludy aniżeli naród wybrany przez Jahwe, to przecież wyżej imiennie przywołani staliby się grzesznikami, a wszakże nie doszło do tego i „[...] łaska Boża spoczęła na nich wszystkich”^[52]. Przechodząc na grunt refleksji wokół

⁵¹ Kiersnowskij, *Filosofia wojny*, 29-30; Andrzej Bryk, *Konstytucjonalizm. Od starożytnego Izraela od liberalnego konstytucjonalizmu amerykańskiego* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013), 38; Mario Liverani, *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, tłum. Jakub Puchalski (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2024), 356.

⁵² Kiersnowskij, *Filosofia wojny*, 30; Józef Wolski, *Historia powszechna. Starożytność* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965), 269; Michael Grant,

nauczania Chrystusa, Anton Kiersowski zauważał, iż aczkolwiek jego punktem centralnym stało się przesłanie miłości bliźniego, a w ślad za tym przebaczenie, to jednak dawał on do zrozumienia swojemu otoczeniu, iż „[...] wiele krwi zostanie jeszcze przelane do zaistnienia Królestwa Bożego”. Ilustrował to też cytatami zawartymi w Ewangeliach^[53]. Odwołując się do Ewangelii według świętego Mateusza wskazywał na scenę rozesłania dwunastu Apostołów i słowa Jezusa Chrystusa wypowiedziane wówczas do swoich uczniów: „Nie sądźcie, że przyszedłem pokój przynieść na ziemię. Nie przyszedłem przynieść pokoju, ale miecz” (Mt. 10,34)^[54]. Ponadto przypominał inną zapowiedź Mesjasza: „Będziecie słyszeć o wojnach i o pogłoskach wojennych; uważajcie, nie trwóźcie się tym. To musi się stać, ale to jeszcze nie koniec!” (Mt. 24,6; Mk. 13,7; Łk. 21,9)^[55]. Anton Kiersnowski wskazywał również na te fragmenty Pisma Świętego Nowego Testamentu, które wprost dotyczyły, w jego opinii, problematyki służby wojskowej. Pierwszy z nich to scena opisana przez świętego Łukasza, gdy żołnierze zadawali pytanie Janowi Chrzcicielowi: „«A My co mamy czynić?»”, a on im odpowiedział: „«Nad nikim nie znęcajcie się i nikogo nie uciskajcie, lecz poprzestawajcie na swoim żołdzie»” (Łk. 3,14)^[56]. Autor *Filozofii wojny* zauważał, że Chrystus bynajmniej nie zalecał wojownikom przekucia białej broni na lemiesz i porzucenia swej profesji jako zajęcia niemilemu Bogu, ale na pytanie faryzeuszy dotyczące potrzeby płacenia podatków odpowiedział, by cesarzowi oddać to, co cesarskie (Mt. 22,21; Łk. 20,25), a wszakże nie było daniny wyższej, niż wypełnienie obowiązku służby wojskowej i ta powinność w pełni wpisywała się w słowa Jezusa: «Oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga»^[57].

W opinii Antona Kiersnowskiego błąd co do rozumienia kategorii „nie-przecstawiania się złu” zawiera się w tym, że nakazom Chrystusa o charakterze indywidualnym, kierowanym do poszczególnych jednostek ludzkich, próbuje się nadawać znaczenie powszechne. Pisał: „Syn Człowieczy

Dzieje dawnego Izraela, tłum. Jerzy Schwakopf (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991), 239-242.

⁵³ Cytaty te podaję w tłumaczeniu na język polski za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (Biblia Tysiąclecia), wyd. 3, red. Augustyn Jankowski, Lech Stachowiak, Kazimierz Romaniuk (Poznań-Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum, 1982).

⁵⁴ Ibidem, 1135.

⁵⁵ Ibidem, 1151, 1173, 1207.

⁵⁶ Ibidem, 1186.

⁵⁷ Ibidem, 1148; 1207; Kiersnowski, *Filozofia wojny*, 30-31.

ścierpiał szyderstwa uczonych w piśmie oraz zezwierzęconego tłumu. A mógł wyłącznie zapragnąć, wyłącznie pomyśleć – ogień niebieski spopiełiłby i sędziów i katów”. Tego jednak nie uczynił, ogarniając świat swoim miłosierdziem, znosząc biczowanie i koronę cierniową, wyłącznie jako dolegliwości jemu tylko wymierzone. Idąc śladami Chrystusa, nie powinniśmy przeciwstawiać się złu kierowanemu ku nam indywidualnie, ale musimy bezwzględnie reagować, gdy ów bliźni czyni zamach na dobra najcenniejsze, na wartości uniwersalne. Pod koniec trwania Ostatniej Wieczerzy Jezus, zwracając się do swoich uczniów, powiedział bowiem: „[...] «Czy brak wam było czego, kiedy was posyłałem bez trzosa, bez torby i bez sandałów?»” Oni odpowiedzieli: «Niczego». Lecz teraz – mówił dalej – kto ma trzos, niech go weźmie; tak samo torbę, a kto ma, niech sprzeda swój płaszcz i kupi miecz [...]. Oni rzekli «Panie, tu są dwa miecze»” (Łk. 22; 35-38)^[58]. Jednego z tych dwóch mieczy użył święty Piotr w obronie Chrystusa raniąc w Ogrodzie Oliwnym sługę arcykapłana Jerozolimy – Malchosa, który stracił wówczas ucho. Chrystus polecił świętemu Piotrowi włożyć z powrotem miecz do pochwy, gdyż: „[...] «wszyscy, którzy za miecz chwytają, od miecza giną»” (Mt, 26;52)^[59]. W opinii Antona Kiersnowskiego sprzeczność pomiędzy tymi dwoma wydarzeniami jest li tylko pozorna. Święty Piotr bowiem nie dobył miecza w obronie nauczania swojego Mistrza, ale uczynił to chroniąc Go osobiście, zaś Jezus odmówił przyjęcia takiej ofiary. To przecież nie Malchos napadł na Piotra, ale to Piotr jako pierwszy wyciągnął miecz, atakując Malchosa. Jezus też nie ostrzegał, że walczący mieczem zginą na skutek trzęsienia ziemi czy też od płomieni idących z Nieba, ale poniosą śmierć właśnie od miecza. W tym kontekście Kiersnowski wprowadza pojęcie „wojny sprawiedliwej”, który to termin zapobiega wszelkiej egzegezie nauczania Jezusa sprawdzającej się do herezji. Wszakże to sam święty Siergiej Radoneżskij, patron Rusi, w XIV wieku błogosławił księcia Dymitra Dońskiego (1350–1389) i jego 150-tysięczną armię przed rozpoczęciem wojny z Ordą Tatarów krymskich dowodzoną przez Mamaję (1320/1330–1380) i zakończoną ich klęską w dniu 8 września 1380 roku na Kulikowym Polu, a prawie 250 lat później, w ślad za bohaterami tego boju – wojownikami i mnichami zarazem: Pierieswiet i Osiabi, inni duchowi synowie Siergieja Radoneżskiego do swoich kapłańskich szat przypasali miecze i na wezwanie patriarchy moskiewskiego Hermogena (ok. 1530–1612), na przełomie 1610 i 1611 roku ruszyli wraz z całym

⁵⁸ Ibidem, 1209.

⁵⁹ Ibidem, 1154.

prawosławnym ludem, by walczyć w obronie świętej Rusi przeciwko Polakom. Te religijno-historyczne przemyślenia doprowadziły Kiersnowskiego do tezy, że czerpiąc wzory tak z nauczania Jezusa Chrystusa, jak i z czynów Ojców Kościoła należy odrzucić hasła o nieprzeciwstawianiu się złu i czynić to nie tylko z racji na ich antyboski i antykościelny wydźwięk, ale także i z uwagi na napiętnowanie skazą braku humanitaryzmu^[60].

Do drugiej kategorii, najbardziej pojemnej, zaliczyć należy wojny prowadzone w imię interesu państwowego, a także narodowego, przy założeniu, że kryterium je wyróżniające nie istnieje. Zaznaczał, że do każdego takiego przypadku należy wykorzystywać odrębne przesłanki ocenne, a i tak nie można liczyć w tym działaniu na jakikolwiek obiektywizm, albowiem regułą jest właśnie dominacja czysto subiektywnych poglądów w tej mierze. Trzecią kolejną kategorią wojen, postrzeganą poprzez pryzmat sprawiedliwości, są konflikty zbrojne, które „[...] nie odpowiadają interesom i oczekiwaniom państwa oraz narodu, a także jednocześnie potrzebom [kategorii – przyp. DS] wyższej sprawiedliwości”. Należą do nich wszelkiego rodzaju zbrojne awantury, w istocie swojej bezrefleksyjne. W opinii Antona Kiersnowskiego w tymże zbiorze znalazło się miejsce dla wojen toczonych przez Rosję w ramach koalicji w latach 1799 i 1805–1807, a także kampanii węgierskiej z 1849 roku czy też udział w ekspedycji meksykańskiej Francuzów pod rządami Napoleona III. Kiersnowskij podkreślał, że wojny pierwszej i trzeciej kategorii są albo też absolutnie sprawiedliwe, albo w pełni niesprawiedliwe, ale jednak jest ich stosunkowo niewiele. Dominują bowiem te, w których spływa ogrom krwi i zarazem zużywa się najwięcej amunicji – wojny noszące charakter państwowy, jak również nacjonalistyczny^[61].

W realiach wszechpanującego kultu narodu i państwa jedynym kryterium służącym ocenie, czy wojna w jakimkolwiek stopniu może uchodzić za sprawiedliwą, pozostaje wymiar korzyści, jakie czerpie z niej organizacja państwowa i zamieszkująca na jej terytorium populacja. Pisał: „Jeżeli wyciągający obnażony miecz traktuje wojnę jako wyłącznie jedyny sposób zagwarantowania mu jego legalnych praw, to wówczas nic nie będzie w stanie sprawić, że zwątpi w słuszność swych roszczeń”. Biorąc pod uwagę

⁶⁰ Kiersnowskij, *Filozofija wojny*, 31-32; Anton Władimirowicz Kartaszow, *Istoria ruskoj Cerkwi* (Moskwa: OOO «Izdatielstwo: EKSMO», 2005), 530-531; Matwiej Kuzmicz Liubawskij, *Russkaja istorija s drevnich wriemion do konca XVIII wieku* (Moskwa: OOO «Izdatielstwo: Centropoligraf, 2024), 168-169.

⁶¹ Kiersnowskij, *Filozofija wojny*, 33-34.

kryterium najwyższej rangi – wartość niematerialną, duchową, wojny w historii ludzkości, można podzielić na trzy kategorii. Pierwsza z nich to konflikty spowodowane potrzebą ochrony pierwiastka spirytualnego. To były według Antona Kiersnowskiego wojny bezwzględnie sprawiedliwe. W jego ocenie w tej grupie mieściły się wszelkie działania o charakterze militarnym, skierowane przeciwko Polsce i Turcji, mające na celu ochronę „ciemnionych współwyznawców” prawosławia oraz „jednoplemieńców”, pod którym to terminem, jak się wydaje, ukrywał wszystkich Rusinów. Do tej samej kategorii „wojen bezwzględnie sprawiedliwych” zaliczał również, ale wyłącznie z perspektywy białych, wojnę domową z lat 1917–1922, toczącą się na gruzach upadłego Imperium Rosyjskiego^[62].

Zdaniem Antona Kiersnowskiego nie jest możliwe przyjęcie jednolitego kryterium wobec każdego przypadku wojny, a zatem należy je grupować wokół osi konfliktów zbrojnych rozgrywających się pomiędzy poszczególnymi państwami, dokonując przy tym syntetycznej oceny całokształtu, i to w długiej przestrzeni temporalnej, tych wydarzeń. Tylko wówczas uda się ustalić: „[...] kto «wyciągnął miecz – w ślad za tym, kto pierwszy zburzył harmonię pomiędzy danymi państwami i określonymi narodami»”^[63].

W tym kontekście podjął próbę – odrzucając *a priori* wszelki szowinizm i traktując go zarazem jako rodzaj uczucia, od którego „[...] każdy kochający swoją Ojczyznę powinien, jak to tylko jest możliwe, jak najdalej uciekać, ażeby nie uwikłać ją w nieszczęścia” – przeanalizowania poprzez pryzmat kategorii sprawiedliwości całokształtu stosunków polsko-rosyjskich. Przypominał, iż w czasach słowiańskich relacje pomiędzy plemionami będącymi protoplastami tych dwóch narodów układały się na ogół dość zgodnie, zaś zarzewie wiekowego konfliktu pojawiło się dopiero w XIII stuleciu, kiedy to władcy polscy, a następnie litewscy, wykorzystując spowodowane ekspansją mongolską osłabienie wielu ruskich księstw, uzależnili od Polski oraz Litwy Ruś Czerwoną, a następnie także i Białą. To spowodowało, że w granicach Polski, pod którym to terminem rozumiał całą Rzeczpospolitą Obojga Narodów, pojawiła się liczna rzesza ludności prawosławnej, której państwo to nie zagwarantowało statusu prawnego tożsamesego z tym, jakim mogli cieszyć się katolicy. Początkowo przewaga w sporze polsko-ruskim była po stronie Polaków, zaś jako elementy ją obrazujące Kiersnowski wskazywał: „unię realną zawartą w Lublinie w 1569 roku,” czy następnie ekspansję na Wschód Zygmunta III Wazy, a nawet przejściową okupację przez żołnierzy

⁶² Ibidem, 33.

⁶³ Ibidem, 34.

Rzeczypospolitej Moskwy. Jednak, jak to zwykle bywa, koło Fortuny toczyło się ze zmiennym szczęściem – państwowość rosyjska utrzymywała się i wzmacniała, zaś polska „[...] chyliła się ku upadkowi”. W 1772 roku nastąpił I rozbiór Rzeczypospolitej, ale w opinii Antona Kiersnowskiego nie tyle był to „rozbiór”, gdyż jej państwowość wówczas przetrwała, co raczej należałoby używać w tym przypadku w pełni poprawnego określenia „deaneksja” (ros. *dezaneksija*), która to w jego ocenie była „[...] jednym z najbardziej sprawiedliwych aktów w historii świata”, gdyż nastąpił kres grzechu trwającego przez okres czterystu bez mała lat i oddzielono wówczas wyraźną, końcową granicą czas znoszenia przez Rosjan polskich upokorzeń⁶⁴. Zatem wydarzenia z 1772 roku w relacjach polsko-rosyjskich przywracały sprawiedliwość, ale niestety powodowały również przechylenie ich punktu ciężkości w drugą stronę – na korzyść Imperium Rosyjskiego. Agonia państwowości polsko-litewskiej Rzeczypospolitej u schyłku XVIII wieku powodowała u Rosjan podobnie patologiczne, jak u Polaków i Litwinów w XIII i XIV stuleciu wobec ziem ruskich, reakcje sprowadzające się do przywłaszczenia sobie tego, co nie znajdowało się w korzystnej sytuacji i jawiło się jako dość łatwy kąsek do skonsumowania. W rezultacie takich działań nastąpił w 1795 roku ostateczny rozbiór Rzeczypospolitej, czy też, jak to ujmował autor *Filozofii wojny*, miała wówczas miejsce „[...] egzekucja nad całym narodem i przymusowe włączenie w organizm Rosji wrogiego rosyjskiej państwowości polskiego elementu”. Następstwem tego były w kolejnych latach polskie powstania narodowe skierowane przeciwko Rosji, które Kiersnowskij postrzegał jako w pełni uzasadnione i sprawiedliwe, tak jak niegdyś te rosyjskie wymierzone w Polaków okupujących Kreml. Pisał: „Piechota liniowa Skrzyneckiego i kosynierzy Sierakowskiego znaleźli się w takiej samej sytuacji, jak zbrojni Pożarskiego i kozacy Chmielnickiego”. W XX wieku nastąpił upadek rosyjskiej państwowości, odrodzenie polskiej i ponowne dążenie, by wziąć sobie część z tego, co przeżywało kryzys. W rezultacie zawarto w 1921 traktat w Rydze i ponownie w granicach Rzeczypospolitej Polskiej znalazły się mniejszości narodowe – Białorusini oraz Ukraińcy, prawosławni, który to proces Kiersnowski określił jako „reaneksję dysyduentów”. Podsumowując antagonistyczne relacje polsko-rosyjskie na przestrzeni wieków, *expressis verbis* stwierdzał: „W ten sposób ostrzegamy, że w wielowiekowym rosyjsko-polskim sporze, fundamentalna, by rzec, organiczna niesprawiedliwość popełniona została przez Polaków – co w żadnym wypadku nie jest dowodem doskonałości wszystkich dalszych

⁶⁴ Ibidem, 34.

działań strony rosyjskiej. Gubernia warszawska jako część Imperium Rosyjskiego jest taką samą niesprawiedliwością jak województwa wołyńskie w składzie Rzeczypospolitej. Była chwila-dwa dziesięciolecia (1772–1794) – odrodzenia zburzonej harmonii, ale nie mogli i nie chcieli jej zachować. Sprawiedliwość – dodawał – przez cały czas przemieszcza się z jednego obozu w drugi – z widoczną przewagą Rosji («pierworodny grzech» będący dziełem Polaków)”^[65]. Co prawda ilustrując kwestię problematyki sprawiedliwości konfliktu zbrojnego, Anton Kiersnowskij najwięcej uwagi poświęcał na tej niwie relacjom polsko-rosyjskim poszerzonym o historyczny aspekt państwowy Wielkiego Księstwa Litewskiego, tym niemniej jednak nie omieszczał odnieść się także do stosunków rosyjsko-niemieckich oraz francusko-niemieckich. Twierdził, że od zarania konfliktów na tej pierwszej płaszczyźnie, to jest czasów średniowiecza, gdy rycerze krzyżowi „ogniem i mieczem wyrzynali plemiona słowiańskie”, aż po traktat w Brześciu Litewskim zawarty 3 marca 1918 roku przez bolszewików z Niemcami, z małym wyjątkiem epizodu wojny siedmioletniej w latach 1756–1763, gdy wojska cesarzowej Elżbiety Piotrowny (1709–1761) wkroczyły latem 1757 roku na terytorium Prus, zajmowanych przez nie do 1760 roku, sprawiedliwość zawsze leżała po stronie Rosji^[66].

⁶⁵ Ibidem, 34–35, 143; generał Jan Skrzynecki (1787–1860) podczas powstania listopadowego dowodził armią Królestwa Polskiego (1831 rok), po poniesionej przez niego klęsce w bitwie pod Ostrołęką w dniu 26 maja 1831 roku z Korpusem Gwardii Rosyjskiej feldmarszałka Iwana Dybicza (1785–1831) odsunięty następnie od funkcji głównodowodzącego wojsk polskich, patrz: Władysław Zajewski, *Powstanie listopadowe 1830–1831* (Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1998), 115–122; generał Karol Józef Sierakowski (1752–1820), dowodził dywizją podczas insurekcji kościuszkowskiej (1794 rok); dostał się do niewoli rosyjskiej w bitwie pod Maciejowicami; patrz: Bartłomiej Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie 1794 rok* (Warszawa: Wydawnictwo Anchor, 2001), 308–329; Kazimierz Bartoszewicz, *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej* (Wiedeń: „Industrie”, Franciszek Bondy, 1913), 307–308, który wspomina o podległym generałowi Karolowi Sierakowskiemu oddziale składającym się „z kilkuset kosynierów”; Aleksander Pietruszewskij, *Generalissimus książę Suworow* (Moskwa: Kulturowo-Praswietitielnyj Russkij Centr imienii swiatowo Wasilija Wielikowo, 2016), 290–298; książę Dmitrij Michajłowicz Pożarskij (1578–1652), dowodził pospolitym ruszeniem ludności Niżnego Nowgorodu na Moskwę w 1612 roku, w celu wyzwolenia jej z rąk polskich; Bogdan Chmielnicki (ok. 1595–1642), hetman wojska kozaków zaporoskich walczy z armią koronną; Siergiej Michajłowicz Sołowiow, *Istorijs Rossiji s drevniejszych wremion* (Moskwa: «Izdatielstwo» EKSMO, 2019), 311–314, 353–354, 372–378.

⁶⁶ Kiersnowskij, *Filosofia wojny*, 35–36; Martin Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, tłum. Stefan Amsterdamski (Poznań: Zysk i S-ka, 2003), 441; Nikołaj Kostomarov,

Z kolei od końca XVIII wieku, a nawet wcześniej, z momentem rozpoczęcia dynastycznej rywalizacji pomiędzy Burbonami i Habsburgami, następnie przez całe XIX stulecie poczynając od wojen napoleońskich i pokój w Tylży w 1807 roku, aż po I wojnę światową oraz traktat wersalski, sprawiedliwość w wojnach toczonych pomiędzy Francją a państwami niemieckimi charakteryzowała zawsze tą pierwszą, nawet przy założeniu, że Napoleona Bonaparte cechował pewien brak umiaru w podejmowanych działaniach. Anton Kiersnowskij podkreślał, że to właśnie wydarzenia francuskiej rewolucji burżuazyjnej spowodowały, że na nader żyzną niemiecką glebę upadło i w sposób wręcz doskonały wzrosło, wydając owoc stokrotny, hasło nacjonalizmu, które w latach 1806–1813 doprowadziło do powstania współczesnego narodu niemieckiego, zaś jego podstawy ideowe stworzył nie kto inny, jak Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) w swoich pracach filozoficznych. Zmaterializowały się one w wojnach 1870 i 1914 roku, ale wszakże w tych wydarzeniach sprawiedliwość zawsze cechowała działania Francji, nigdy Niemiec^[67].

Prowadząc rozważania wokół celów wojny, Kiersnowskij odwoływał się do przemyśleń Carla von Clausewitza (1780–1831), którego *notabene* określał mianem „największego barbarzyńcy XIX stulecia”. Jego teoria wojny totalnej (integralnej), zmierzającej do całkowitego wyniszczenia przeciwnika, została urzeczywistniona przez bolszewików pod kierunkiem najbardziej wybitnego ucznia von Clausewitza – Włodzimierza Lenina (1870–1924); stąd też wszystkie te poglądy, w opinii Antona Kiersnowskiego należało określać jako „clausewitzko-leninowskie”. Sprowadzają się one do pełnej eksterminacji i całkowitego wycieńczenia przeciwnika, a nie li tylko wyłącznie do likwidacji jego sił zbrojnych. W „clausewitzko-leninowskiej” koncepcji wojny celem stawało się pełne zniewolenie i likwidacja narodu – w przypadku Clausewitza, zaś u Lenina było to całkowite wymazanie z szerokiej sfery egzystencjalnej całej klasy społecznej. Maestrię w praktycznej realizacji tej *par excellence* militarnej teorii osiągnęli Niemcy podczas trwania pierwszej wojny światowej (gazy bojowe, terror i instytucja zakładników, niczym nieograniczona wojna podwodna czy też wykorzystanie wrogów wewnętrznych dla pokonania pozostającego w konflikcie państwa). Jednak dopiero bolszewicy wykazali na tym polu swojego rodzaju genialność, znacznie przekraczającej doskonałość kajzerowskich Niemiec. Przesycone

Russkaja istorija w żiznieopisanijach jejo gławniejszych diejatielej. Połnoje izdaniji w odnom tomie (Moskwa: Izdatielstwo ALFA-KNIGA, 2017), 1200–1213.

⁶⁷ Kiersnowskij, *Filosofija wojny*, 35–36.

fałszem nauczanie Carla von Clausewitza i będący pochodną tych tez „leninizm” należało w pełni zanegować i odrzucić, albowiem pozostawały one w konflikcie tak z moralnością chrześcijańską, jak i z historycznymi tradycjami oraz etyką wojskową armii rosyjskiej, a przede wszystkim przeczyły rozsądkowi i zdrowym zmysłom.

Anton Kiersnowskij przypominał, iż „Wojny nie są prowadzone po to, by zabijać, lecz dlatego, by wygrywać”. Zwycięstwo to bezpośredni cel wojny, jednak obok niego funkcjonuje jeszcze kolejna jej przesłanka – ostateczny cel wojny. Jest nim zapewnienie pokoju oraz przywrócenie naruszonej harmonii otaczającego nas świata, która powinna być naturalnym stanem ludzkości. Pisał: „Wszystko co pozostałe – to już nadmiar, a nadmiar to destrukcja. Narzucając pokój pokonanemu wrogowi, należy kierować się ścisłym umiarem, nie doprowadzać go do rozpaczliwych oczekiwań, które wyłącznie rodzą nienawiść – a być, może wcześniej lub później, nowe wojny. Trzeba wymusić na wrogu szacunek wobec siebie, stąd też nie należy hołdować szowinizmowi, szanować narodową – i zwyczajnie ludzką – godność zwyciężonego. Nie ma bardziej prestiżowego celu dla polityki, jak «pokój na ziemi ludziom dobrej woli». I z tym ideałem, ku któremu ta polityka powinna podążać, nie pozostaje w zgodzie i legalnie nie akceptuje, według Clausewitza i jego afirmatorów, łańcuch narodów – helotów ani też Lenin przekształcający wszechświat w cmentarzysko”^[68].

To pokój jawi się jako stan normalny dla ludzkości, którą powinna dążyć do jego utrwalenia tak w sferze duchowej, jak i materialnej. Natomiast wojny to zjawisko na wskroś patologiczne, będące odzwierciedleniem chorób trawiących organizm państwa. Porównując istotę ludzką z organizacją państwową, Anton Kiersnowskij konstatował, że człowiek co do zasady stara się unikać wszelkich przejawów zainfekowania, zaś struktura państwa została natomiast zbudowana całkowicie odmiennie, a tym samym świadomie podejmuje ona ryzyko wpłątania się w działania wojenne. Co prawda wiele z nich przyczyniło się do przebycia kolejnych stopni ewolucji i pozytywnie wpłynęło na proces rozwoju ludzkości (cywilizacja niesiona przez legiony rzymskie w starożytności, wyprawy krzyżowe przybliżające zachodniej Europie zdobycze naukowe Arabów czy też ekspansja wojsk francuskich Karola VIII i Ludwika XII na Półwysep Apeniński w XV i XVI wieku, która nadała włoskiemu Odrodzeniu wymiar bez mała światowy, czego nie mogła mu zapewnić rozbita wewnętrznie Italia). Jeżeli zatem, zauważał Kiersnowskij: „[...] wojnę samą z siebie należy

⁶⁸ Ibidem, 36-37.

zawsze traktować jako nieszczęście to czasem następstwa wojny bywają pożyteczne”. Wielka Wojna z lat 1914–1918 okazała się niezwykle tragedią w historii ludzkości, a rewolucję rosyjską – określaną przez niego mianem „rosyjskiej katastrofy” – porównywał autor *Filozofii wojny* do epidemii dżumy – „czarnej śmierci”, która w XIV wieku zdziesiątkowała populację Europy, a także, choć w dużo mniejszym stopniu, do najazdu Mongołów. Kiersnowskij podkreślał, że co prawda rewolucja rosyjska była w prostej linii potomkiem wojny, ale traktował ją jako córkę XIX wieku i jego archaicznych teorii. Dla niego dziełem I wojny światowej jawił się faszyzm i spokrewnione z nim idee, odkrywające przed ludzkością „[...] nowe horyzonty, dając jej nowe formy ustroju społecznego, wywodzące myśl ludzką i społeczeństwo z tego zaułku bez wyjścia, dokąd ją wepchnęło wydarzenie 1789 roku i jego następstwa – materializm XIX wieku”^[69].

Pomijając wszelkie szczegóły i niuanse, Kiersnowskij postrzegał wojnę jako bezsporne i zarazem olbrzymie zło, na które można się zdecydować wyłącznie w sytuacji bez jakiegokolwiek możliwości innego wyjścia. Była ona dla niego ostatecznym argumentem w polityce międzynarodowej, albowiem „zły pokój” jawił się jako i tak dużo lepszy aniżeli „dobry konflikt”. Od tej zasady jedynym wyjątkiem był tylko: „[...] nader zły pokój, finalnie odciskający zgubne piętno na moralności i dobrym stanie państwa”.

Bibliografia

- Ałfawitnyj spisok dworianskich rodow Bessarabskoj guberni wniesiennym w dworjanskuju rodostownuju knigu po 1-je janwaria 1901 goda Kiszyniew: Parowaja Tipografija F.P. Kaszewskawo, 1901.
- Bartoszewicz, Kazimierz. *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej*. Wiedeń: „Industrie”, Franciszek Bondy, 1913.
- Baschanow, Michaił Kazbekowicz. *Gienerał Łatw Korniłow*. London: Skiff Press, 2000.
- Bazyłow, Ludwik. *Dzieje Rosji 1801–1917*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- Bazyłow, Ludwik. *Historia nowożytnej kultury rosyjskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

⁶⁹ Ibidem, 38–39.

- Beevor, Antony. *Rosja. Rewolucja i wojna domowa 1917–1921*, Tłumaczenie Wojciech Czadowski. Kraków: Znak, 2023.
- Boczarowa, Zoja Siergiejewna. *Rossijskoja zarubieże 1920–1930-ch gg. Kak fenomen Otieczestwiennoj istorii*. Moskwa: AIRO-XXI, 2011.
- Bogajewskij, Afrikan Piotrowicz. *Wospominanija gienierała A.P. Bogajewskowo 1918 god. «Liedianoj pochod»*. New York: Izdaniye «Miuzieja Bielowo Dwieżenija» Sojuza Pierwopochodnikow, 1963.
- Boiowicz, Miłosz Michajłowicz. *Czlieny Gosudarstwennoj Dumy (Portriety i biografii. Trietij sozyw 1907–1912 g.* Moskwa: Tipografija Towariszczestwa Iwana Dmitrijewicza Sytina, 1913.
- Boniecki, Adam. *Herbarz Polski. cz. I, Wiadomości historyczno-genealogiczne o radach szlacheckich*. Warszawa-Kraków: Gebethner i Wolff, 1907.
- Bryk, Andrzej. *Konstytucjonalizm. Od starożytnego Izraela od liberalnego konstytucjonalizmu amerykańskiego*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013.
- Błaszczuk, Grzegorz. *Herbarz szlachty żmudzkiej, t. III*. Warszawa: Wydawnictwo Dilz, 2015.
- Centek, Jarosław. *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*. Warszawa: Wydawnictwo TETRAGON. Spółka z o.o., 2010.
- Ciechanowicz, Jan. *Rody szlacheckie Imperium Rosyjskiego pochodzące z Polski. Herbarz polsko-rosyjski, t. I, A-K*. Warszawa: Biblioteka Stowarzyszenia Dom Polski SARMACJA, 2005.
- Ciechanowski, Jan. *Rody Rycerskie Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. III, E-K*. Rzeszów: FOSZE, 2001.
- Corum, Johannes Sterling. *The roots of Blitzkreig. Hans von Seeckt and German military reform*. Lawrence: University Press of Kansas, 1992.
- Cypin, Władysław. *Istorija Russkoj prawosławnoj cerkwi. Sinodalnyj i nowiejszij pierody (1700–2005)*. Moskwa: Izdaniye Sretenskowo monastyrieja – Moskovskaja duchownaja akademija, 2006.
- Demel, Juliusz. *Historia Rumunii*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.
- Denikin, Anton. *Biała Armia, Tłumaczenie Filip Obara*, Warszawa: DeReggio, 2024.
- Denikin, Anton. “Oczerki russkoj smuty”, [w:] Anton Denikin, *Put’ russkowo oficera*. 141–635. Moskwa: ZAO “Izdatelstwo «Wagrius»”, 2002.
- Felczak, Waław. Tadeusz, Wasilewski. *Historia Jugosławii*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo, 1985.
- Finkel, Carolina. *Istorija Osmanskoj impierii. Widienije Osmana, Tłumaczenie Konstantin Aleksiejew, Jurij Jabłokow*. Moskwa: Izdatelstwo ACT; ASTREL, 2012.

- Gilbert, Martin. *Pierwsza wojna światowa*, Tłumaczenie Stefan Amsterdamski. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2003.
- Glianko, Oksana Aleksandrowna. „Sudiebnyj sledwatiel w ugołownom sudproizwodstwie Rossijskoj impierii” *Trudy Akademii uprawlenija MWD Rossiji*, nr 2 (2016): 74-77.
- Gosudarstwiennaja Duma Rossijskoj impierii, t. I, 1906–1917, red. Walentin Walentinowicz Szełochajew. Moskwa: «Rossijskaja policzeskaja encykłopedija», 2006.
- „Gramota na prawa, wolnosti i preimuszcziestwa błogorodnowo Rossijskowo Dworianstwa, 17 apriela [1785]”, [w:] *Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj impierii s 1649 goda*, t. XXII, 1784–1788. 344–358. Sankt-Peterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstawiennoj Jewo Impieratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830.
- Grant, Michael. *Dzieje dawnego Izraela*, Tłumaczenie Jerzy Schwakopf. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991.
- Hitchins, Keith. *Rumania 1866–1947*. Oxford: Clarendon Press, 1994.
- [Iwanow, Razumnik Wasiliewicz] Iwanow-Razumnik. *Istorija ruskaj obščestwiennoj mysli: Indywidualizm i mieszczaństwo w ruskiej literaturie i żizni XIX w.* Sankt-Peterburg: Tipografija Michaiła Matwiejewicza Stasjulewicza, 1911.
- Jabłočkow, Michaił Tichonowicz. *Istorija dworianstwa w Rossiji*. Moskwa: «ARBIS», 2017.
- Janczew, Władimir Aleksijewicz. Lebediewa, Nadieżda Michałowna. Nazarow, Michaił Wiktorowicz, Okorokow, Aleksandr Wasiliewicz. *Emigracja i repatrijacja w Rossiji*. Moskwa: NO BF «Popieczytelstwo o Nuždach Rossijskich Emigrantow», 2001.
- Jelavich, Barbara. *Historia Bałkanów. Wiek XVIII i XIX*, Tłumaczenie Krzysztof Salawa, Jędrzej Polak. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Jelavich, Barbara. *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Tłumaczenie Justyna Hunia, Marek Chojnacki. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005.
- Johnston, Robert Harold. “New Mecca, New Babylon”. *Paris and the Russian Exiles, 1920–1945*. Kingston and Montreal: Mobil-Queen’s University Press, 1988.
- Jowanowicz, Mirosław. *Russkaja emigracja na Bałkanach 1920–1940*, Tłumaczenie Aleksiej Jurewicz Timofijew. Moskwa: Biblioteka- Fonda «Russkoje Zarubieżje», Russkij put’, 2005.
- Kartaszow, Anton Władimirowicz. *Istorija ruskaj Cerkwi*. Moskwa: OOO «Izdatielstwo: «EKSMO», 2005.
- Kiersnowskaja, Jefrosinija. *Skolko stoit cziełowiek*. Moskwa: OOO «Izdatielskaja Gruppa „Azbuk-Attikus”»; Izdatielstwo Kolibri, 2025.
- Kiersnowski, Anton Antonowicz. *Filosophija wojny*. Moskwa: Izdatielstwo Moskowskoj Patriarchii, 2010.

- Kiersnowskij, Anton Antonowicz. „Otwiety A. Kiersnowskowo na woprosy P.F. Pietrow – Aleksandrijskomu, mładorosu”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Istorija Russkoj armii*, t. IV, 1915–1917 gg. 336–337. Moskwa: Izdatielstwo «Gołos», 1944.
- Kostomarow, Nikołaj. *Russkaja istorija w żiznieopisanijach jejo gławniejszych dziejatelej. Połnoje izdaniji w odnom łomie*. Moskwa: Izdatielstwo ALFA-KNIGA, 2017.
- Kostriukow, Andirej Aleksnadrowicz. *Russkaja Zarubieżnaja Cerkow w 1939–1964 gg. Administratiwnoje ustrojstwo i Obnoszenija s Cerkowju w Otiecziestwie*. Moskwa: Izdateilstwo Prawosławnowo Swiato-Tichonowskowo gumanitarnowa uniwersiteta, 2015.
- Kostriukow, Andriej Aleksandrowicz. *Russkaja Zarubieżnaja Cerkow w pierwoj połowinie 1920-ch godow. Organizacija cerkowno uprawnienija w emigracji i jewo otnoszenija s Moskowskoj Patriarchiej pri żizni Patriarcha Tichona*. Moskwa: Izdatielstwo Prawosławnowo Swiato-Tichonowskowo gumanitarnowo uniwersiteta, 2007.
- Kozłow, Aleksander Iwanowicz. *Anton Iwanowicz Denikin (cziełowiek, połkowodiec, polityk, uczionyj*. Moskwa: OOO «Izdatielstwo “Sobranije”», 2004.
- Liubawskij, Matwiej Kuzmicz. *Russkaja istorija s drewnich wriemion do konca XVIII wieka*. Moskwa: OOO «Izdatielstwo: Centropoligrf», 2024.
- Liverani, Mario. *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, Tłumaczenie Jakub Puchalski. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2024.
- Madariaga de, Isabel. *Russia in the age of Catherine the Great*. New Haven-London: Yale University Press, 1981.
- Menegaldo, Helene. *Russkije w Pariże 1919–1939*, Tłumaczenie Natalia Popowa, Igor Popow: Moskwa: Natalia Popowa «Kstati», 2007.
- Nazarow, Michaił Wiktorowicz. *Missija russkoj emigracji*, k. I, Stawropol: Izdatielstwo «Kawkazkij kraj», 1992.
- Niemirowicz-Danczenko, Gieorgij Władimirowicz. *W Krymu pri Wrangle. Fakty i itogi*. Berlin: Tipografija R.[udolf] Oldenbourg, Berlin-München, 1922.
- Okorokow, Aleksandr Wasilijewicz. *Russkaja emigracja. Policzeskije, wojenno-politicskije i woinskie organizacii 1920–1990 gg*. Moskwa: OOO «Awuar Konsalting», 2003.
- Pietruszewskij, Aleksander. *Generalissmus kniaź Suworow*. Moskwa: Kulturono-Praswietitielnyj Russkij Centr imienii swiatowo Wasilija Wielikowo, 2016.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych (Biblia Tysiąclecia)*, wyd. 3, red. Augustyn Jankowski, Lech Stachowiak, Kazimierz Romaniuk. Poznań-Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum, 1992.
- Rakowski, Grigorij. *Koniec Biełych. Ot Dniepra do Bosfora (Wyrożdzenie, agonija i likwidacija)*. Praga: Izdatielstwo „Wolia Rossiji”, 1921.

- Rappaport, Helen. *Russkaja emigracija w Pariże. Ot dinastii Romanowych do Wtoroj mirowoj wojny*, Tłumaczenie Irina Dmitrijewna Czołybina. Moskwa: OOO Izdatielstwo «EKSMO», 2024.
- Romanowskij, Wiaczesław Konstantynowicz. *Istorija russkoj emigracji: uczeбноje posobie*/ Moskwa: Izdatielstwo «Prometej», 2022.
- Sałańczykowa, Janina. *Prozaicy pierwszej fali emigracji rosyjskiej 1920–1940*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Sheila, Fitzpatrick. *Rewolucja rosyjska*, Tłumaczenie. Jakub Bożek. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2017.
- Show, Stanford Jay. Show, Eul Kural. *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, t. II, 1808–1975. Tłumaczenie Bartłomiej Świątlik. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 2012.
- Smirnow, Anatolij Filippowicz. *Gosudarstwinnaja Duma Rossijskoj impierii. Istoriko-prawnowoj oczerk*. Moskwa: Izdatielstwo ZAO «Kniga i biznes», 1998.
- Sołowiow, Siergiej Michajłowicz. *Istorija Rossiji s drewniejszych wremion*. Moskwa: «Izdatielstwo» EKSMO», 2019.
- Stati, Vasile. *Istorija Mołdowy*. Kiszyniow: PRO MOLDOVA, 2003.
- Szewczenko, Maksim Michajłowicz. „Stranica istorii russkoj wojennoj myśli”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Filosofia wojny*. 7–26. Moskwa: Izdatielstwo Moskowskoj Patriarchii, 2010.
- Sziszow, Aleksiej Wasiliewicz. *Półkownicy epoki Jekateriny Wielkiej*. Moskwa: OOO «Izdatielstwo» WIECZE, 2023.
- Szmaglit, Rudolf Grigoriewicz. *Biełoje dżiżenije. 900 biografij krupniejszych predstavitelej russkowo wojennowo zarubieźja*. Moskwa: Izdatielstwo «Zebra E», 2006.
- Szpoper, Dariusz. *Pomiędzy caratem a snem o Rzeczypospolitej. Mysł polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*. Gdańsk: Arche, 2003.
- Sztejfon, Boris Aleksandrowicz. „Ob awtorie «Istorii Russkoj armii»”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Istorija Russkoj armii*, t. IV, 1915–1917 gg. 333–336. Moskwa: Izdatielstwo «Gołos», 1994.
- Szyndler, Bartłomiej. *Powstanie kościuszkowskie 1794 rok*. Warszawa: Wydawnictwo Anchor, 2001.
- Słaszczenow-Krymskij, Jakow Aleksandrowicz. *Białyj Krym. Memuary i dokumenty*. Moskwa: Nauka, 1990.
- Turowierow, Nikołaj Nikołajewicz. „Anton Antonowicz Kiersnowskij”, [w:] Anton Antonowicz Kiersnowskij, *Istorija Russkoj armii*, t. IV, 1915–1917 gg. 338–339. Moskwa: Izdatielstwo «Gołos», 1994.
- Uruski, Seweryn. Kosiński, Adam Amilkar. Włodarski, Aleksander. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej* t. VI, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1909.

- Uturgauri, Swietłana Nikołajewna. *Bietyje russkije na Bosforie 1919–1929*. Moskwa: Instytut Wostokowiedienija RAN; OOO «Izdatielstwo MBA», 2013.
- Wierchoś, Dariusz. *Generał Piotr Wrangel Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*. Kraków: Wydawnictwo Avalon T. Janowski Sp. J., 2008.
- Willaume, Małgorzata. *Rumunia*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2004.
- Wolski, Józef. *Historia powszechna. Starożytność*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965.
- Wrangel, Piotr. *Oczierki russo-japonskoj wojny. 1904g. Zapiski nojabr 1916 g. – nojabr' 1920 g. Połnoje izdanie w odnom tomie*. Moskwa: «Izdatielstwo ALFA-KNIGA», 2020.
- Zajewski, Władysław. *Powstanie listopadowe 1830–1831*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 1998.
- Zajonczkowski, Piotr Andriejewicz. *Otmiena krieptnowo prawa w Rossiji*. Moskwa: «Proswieszczenije», 1968.
- Zajonczkowski, Piotr Andrijewicz. *Prowiedienije w żizń kriestianskoj rieformy 1861 g.* Moskwa: Izdatielstwo socjalno-ekonomiczneskoj literatury, 1958.

